

**Nasjonal pådriver for tilgjengelighet i
høyere utdanning**

**Prosjektrapport
Universell utforming og tilgjengeliggjøring
av studielitteratur
2008**

Innhold

Sammendrag	4
1 Innledning	6
2 Om prosjektet	8
2.1 Prosjektets formål.....	8
2.2 Prosjektfaser	9
2.3 Prosjektets deltakere.....	10
3 Definisjoner.....	11
3.1 Universelt utformet og tilrettelagt studielitteratur	11
3.2 Digital Talking Book (DTB)	12
3.3 DAISY.....	12
3.4 Optical Character Recognition (OCR)	13
3.5 Markup	14
4 Samarbeidet mellom lærestedene og NLB	15
4.1 Studenttjenesten.....	15
4.2 Samsøk	16
4.3 NLB sin rolle i prosjektmodellen	17
5 Modell for produksjon av studielitteratur.....	18
5.1 Ekstern produksjon.....	18
5.2 Modell 2: Sentral produksjonssløyfe – PipeOnline.....	22
5.3 Lokal produksjon.....	28
5.4 Hvilken del av modellen skal vi bruke?	33
6 Lov om opphavsrett med forskrifter.....	38
6.1 Forskrift til Åndsverkloven	42

7	Vederlagsberegning	44
8	Anbefalt teknologi og fremgangsmåte	46
8.1	Hvordan komme frem til lydformatet?	46
8.2	Utstyr og programvare	48
8.3	Enkle og avanserte løsninger: En kort oversikt	49
8.4	Praktisk fremgangsmåte	51
	Kilder og vedlegg	57

Sammendrag

Denne prosjektrapporten er et resultat av et samarbeidsprosjekt mellom Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek (NLB), Universitetet i Oslo (UiO), Universitetet i Bergen (UiB) og Nasjonal pådriver for tilgjengelighet i høyere utdanning ved NTNU. Prosjektet har arbeidet for å finne løsninger for produksjon av studielitteratur i alternativt format. Hovedmålgruppen for prosjektet har vært studenter som ikke har produksjonsrett ved NLB, men som etter Universitets- og høgskoleloven har rett til å få tilrettelagt studiet, og som også oppfyller kravene for å kunne få et tilrettelagt eksemplar etter Lov om opphavsrett med forskrifter.

Prosjektet har arbeidet i et komplekst saksfelt. Studenter med behov for universelt utformet og/ eller tilrettelagt studielitteratur er ingen ensartet gruppe, og studentene har ulike preferanser og behov. Noen foretrekker elektroniske tekster i et format som lar seg bruke uten ytterligere bearbeiding. Dette krever universelt utformet studielitteratur. Andre ønsker ferdige lydbøker med navigasjon (for eksempel i DAISY). Dette krever omfattende tilrettelegging.

Universell utforming av IKT – herunder læremidler – vil tvinge seg frem på sikt og stille nye krav til både forlag og andre produsenter av studielitteratur. Kravene kan og bør stilles allerede i dag, ikke minst gjelder dette studiemateriell som utdanningsinstitusjonene selv produserer.

Uansett er vi fremdeles nødt til å gjøre et tilretteleggingsarbeid med de utfordringer det fører med seg for å møte behovene til våre studenter. De fleste utdanningsinstitusjonene ønsker seg i utgangspunktet et sterkt NLB som tar seg av alle studenter som har behov tilrettelagt studielitteratur. Slik er det ikke i dag, og prosjektet har derfor fokusert på tilretteleggingsarbeidet, og sett på hva NLB og utdanningsinstitusjonene kan gjøre i fellesskap for å øke tilgangen til studielitteratur i et tilrettelagt format.

Prosjektet har kommet frem til en modell for hvordan utdanningsinstitusjonene i samarbeid med NLB kan bistå studentene med å gjøre studielitteratur og annet studiemateriell tilgjengelig i lydformat. Modellen beskrives i kapittel 5 og består av tre komponenter:

1. Bestilling via NLB som produserer ved hjelp av tredjepart (ekstern produksjon)

2. Sentral produksjonssløyfe via server hos NLB (PipeOnline)
3. Lokal produksjon på lærestedet

Vi vil anbefale lærestedene å bruke en kombinasjon av alle tre komponentene. Det er klart mest komplisert å drive egenproduksjon, men noe av studielitteraturen egner seg helt klart best til dette. I rapporten vil vi beskrive eksempler for hvordan de ulike komponentene kan benyttes på en best mulig måte.

Samarbeid mellom NLB og lærestedene har avgjørende betydning for et godt tilbud til studenter med ulike lesehemninger. Vi har derfor lagt vekt på å beskrive tilbud og tjenester som NLB tilbyr gjennom studenttjenesten, og i tillegg hvordan lærestedene kan samarbeide med NLB for å gi et best mulig tilbud til studentene. Vi ser at både lærestedene og NLB har nytte av å utvikle samarbeidet videre. Samarbeidet er beskrevet i kapittel 4.

Lov om opphavsrett (Åndsverkloven) med forskrifter definerer mulighetene til eksemplarframstilling for studenter som kan dokumentere lesevansker. Rapporten inneholder en gjennomgang av lovverket for å klargjøre hva utdanningsinstitusjonene har mulighet til å gjøre i denne sammenheng. Prosjektet har sendt brev til Kultur- og kirke departementet (KKD) for endelige avklaringer, og etter konsultasjoner med KKD har vi kommet frem til en forståelse av åndsverkloven med forskrifter i forhold til hva lærestedene kan tilby sine studenter. Våre forslag til utdanningsinstitusjonenes innsats på dette området er i samsvar med denne forståelsen, og i kapittel 6 beskrives dette nærmere. Brevet til KKD følger for øvrig som vedlegg 3.

Til slutt i rapporten har vi plassert relevante vedlegg. Her finnes programvaredokumentasjon og brukermanualer, avtalen mellom staten og ulike forleggere om vederlag (se også kapittel 7) med mer. Alt dette er grunnlagsmaterieell som det er referert til i teksten.

Prosjektet har nå gått fra utviklingsfase til testfase. Alle utdanningsinstitusjoner som er interessert i å delta i implementering og videreutvikling av prosjektet er velkomne til å ta kontakt med Nasjonal pådriver for eventuell deltakelse i prosjektets videre arbeid.

1 Innledning

”Dagens tilbud av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur dekker på langt nær behovet for studielitteratur til syns- og lesehemmede. Det mangelfulle studielitteraturet har vært kartlagt gjentatte ganger uten at forbedringstiltak av betydning har vært iverksatt.”

Sitatet er fra Kunnskapsdepartementets rapport fra 2006, *”Tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur for studenter med syns- og lesehemninger”*. Rapporten gir en god oversikt over temaet ”studielitteratur”, og vi anbefaler at den leses av alle som skal arbeide med temaet innenfor høyere utdanning.

Å gjøre studielitteratur tilgjengelig for syns- og lesehemmede studenter har altså lenge vært et uløst problem. Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek (NLB) har hovedansvaret for produksjon av studielitteratur i et tilrettelagt format (Daisy, Braille). Et politisk (økonomisk) vedtak har imidlertid begrenset målgruppen som har produksjonsrett hos NLB til å være kun synshemmede studenter. Andre studenter med nedsatt funksjonsevne har kun lånerett. Vi ser at spesielt studenter med spesifikke lese- og skrivevansker (dysleksi) er en stor gruppe studenter hvor mange har tilsvarende behov som synshemmede for tilrettelagt studielitteratur. Det høye antallet dyslektikere i høyere utdanning er nok det som foreløpig har hindret en utvidelse av produksjonsretten hos NLB.

Universitets- og høgskoleloven definerer lærestedenes plikter til å legge studiesituasjonen til rette for alle studenter. I § 4-3 *Om læringsmiljø* nevnes studenter med nedsatt funksjonsevne spesielt, og i punkt fem heter det at utdanningsinstitusjonene så langt det er mulig og rimelig skal legge studiesituasjonen til rette for studenter med særlige behov. I tillegg har Kunnskapsdepartementet slått fast at plikten til å utforme læringsmiljøet etter prinsipper om universell utforming også gjelder læremidler. Utdanningsinstitusjonene gis dermed et ansvar for at studenter med ulike lesehemninger får tilgang til studielitteraturen i et format som kompenserer for funksjonsnedsettelsen.

Den nye diskriminerings- og tilgjengelighetsloven tro i kraft 1.1.2009, og gir blant annet studenter med nedsatt funksjonsevne et diskrimineringsvern som blant annet inkluderer

tilrettelegging i studiesituasjonen (§ 12). Hva som omfattes av plikten som lærestedene har til tilrettelegging gjennom denne loven vil sannsynligvis bli prøvd av studenter og funksjonshemmedes interesseorganisasjoner på ett eller annet tidspunkt. Vi ser for oss at tilgang til studielitteratur kan bli et tema som raskt kommer opp i denne sammenheng.

Lov om opphavsrett – åndsverkloven – ble endret på viktige områder i 2005.

Eksemplarframstilling for funksjonshemmede hjemles først og fremst i §§ 17 og 17a. Vi har viet lovverket et eget kapittel i prosjektrapporten, men det som er spesielt interessant er at gruppen som kan få tilrettelagt eksemplar er utvidet til å være ”blinde, svaksynte og andre som på grunn av funksjonshemming ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte”. Endringen fra 2005 har altså ført til at studenter med dysleksi har de samme rettighetene til å få tilrettelagt eksemplar som studenter med synshemminger. I 2007 kom det også forskrifter til hvordan dette kan gjøres, og her gis blant annet bibliotekene ved norske utdanningsinstitusjoner rettigheter til å være lydbokprodusenter for studenter med dokumenterte lesevansker. Studiebibliotekene blir altså en viktig samarbeidspart i denne sammenheng.

Flere utdanningsinstitusjoner har interessert seg for å finne gode løsninger på problemstillingen, og særlig har Universitetet i Oslo gått foran i dette arbeidet. UiO startet allerede i 2004 et samarbeid med NLB, og dette samarbeidet dannet grunnlaget for prosjektet ”Universell utforming og tilgjengeliggjøring av studielitteratur” som ble satt i gang i 2006. Prosjektet avslutter nå første fase, og den prosjektrapporten du nå leser vil forhåpentligvis føre til at flere læresteder interesserer seg for temaet, og ønsker å være med på å videreutvikle prosjektet og gjøre et arbeid for egne studenter med behov for studielitteratur i et universelt utformet eller tilrettelagt format.

2 Om prosjektet

Nasjonal pådriver søkte i brev av 9. oktober 2006 Kunnskapsdepartementet om støtte til å iverksette et prosjekt om universell utforming og tilgjengeliggjøring av studielitteratur. Prosjektet ønsket etter oppfordring å videreutvikle og systematisere erfaringene som NLB og UiO hadde gjort når det gjaldt samarbeid om produksjon av studielitteratur i et tilgjengelig format. Kunnskapsdepartementet tildelte i brev av 8. november 2006 prosjektet kr. 400 000,- og i brev av 6. juli 2007 fikk prosjektet ytterligere kr. 400 000,-. Midlene kom fra *Regjeringens handlingsplan for økt tilgjengelighet gjennom universell utforming* som administreres og koordineres av Miljøverndepartementet. Midlene sorterte under virkemiddelområde ”0944 – Forsøk og utvikling”.

Nasjonal pådriver tok umiddelbart etter første tildelingsbrev kontakt med UiO og NLB, og en prosjektgruppe ble satt ned. Prosjektgruppen har bestått av representanter fra NLB, UiO, UiB og NTNU v/ den nasjonale pådriverenheten. Prosjektgruppen hadde sitt første møte i november 2006, og har etter dette hatt 8 prosjektgruppemøter.

Prosjektet har arbeidet med å utrede ulike modeller for produksjon av studielitteratur i tilgjengelig format. Vi har sett på samarbeidsløsninger med NLB, tilrettelegging lokalt ved lærestedet og mulighetene studentene har for egenproduksjon. Dette beskrives senere i prosjektrapporten.

2.1 Prosjektets formål

Prosjektet har hatt følgende formål:

- Bidra til at studenter med behov for tilrettelagt studielitteratur (og som faller inn under regelverket i åndsverkloven og universitets- og høyskoleloven) får nødvendig studielitteratur i et tilgjengelig format.
- Arbeide for at NLB og lærestedene i samarbeid finner gode løsninger som øker omfanget av universelt utformet og tilgjengelig studielitteratur.

- Overføre aktuelle løsninger til interesserte læresteder

Prosjektet har utelukkende fokusert på å gi studentene tilgang til lydformatet i en eller annen form, og ikke fokusert på for eksempel punktskrift. Prosjektet har dessuten fokusert på studenter uten produksjonsrett hos NLB.

2.2 Prosjektfaser

Prosjektet har utviklet seg kontinuerlig. Vi har valgt å dele inn prosjektet i tre faser:

Fase 1: Utvikling (2007-2009)

- testing og utprøving av ulike ideer når det gjelder eksemplarfremstilling
- test av programvare
- gjennomgang av lovverk
- formalisering av samarbeidet mellom NLB og lærestedene
- rapport og anbefalinger
- dokumentasjon av aktuelle løsninger

Fase 2: Prøveperiode (2009)

- implementering på nye læresteder: opplæring og oppstart
- test av samarbeidsmodeller mellom lærestedene og NLB: ”Ekstern produksjon” og ”PipeOnline” (se kapittel 5)
- tett samarbeid mellom prosjektet, NLB og lærestedene, blant annet gjennom fellesmøter
- evaluering i forhold til økonomi, arbeidsdeling og modeller
- plan for drift av samarbeidsmodeller

Prøveperioden vil avsluttes i løpet av 2009. Da har vi forhåpentligvis fått dokumentert bruken av de forskjellige løsningene, både når det gjelder praktisk bruk og når det gjelder hvor mye arbeid og utgifter dette genererer for både lærestedene og NLB. Etter prøveperioden vil prosjektet avsluttes og gå over i en driftsfase.

Fase 3: Drift (2010->)

- alle interesserte læresteder slippes til
- Nasjonal pådriver og NLB koordinerer deler av arbeidet, men i utgangspunktet skal lærestedene kunne arbeide selvstendig

2.3 Prosjektets deltakere

Prosjektgruppen har bestått av:

- Arne Kyrkjebø (NLB)
- Olav Eivind Indergaard (NLB)
- Linn Kristine Kristensen (NLB)
- Anders Gjerde (NLB/NTNU)
- Iren Igesund (UiB)
- Roar Fikkan (UiO)
- Anne Nylund (Nasjonal pådriver, NTNU)
- Kjetil Knarlag (Nasjonal pådriver, NTNU)

Prosjektets leder har vært Kjetil Knarlag og prosjektrapporten er skrevet av Linn Kristine Kristensen, Anders Gjerde og Kjetil Knarlag. Vedleggene er skrevet av Olav Eivind Indergaard, Anders Gjerde og Kjetil Knarlag.

I tillegg har prosjektet fått innspill fra øvrige ansatte ved NLB, noen programvareleverandører samt fra enkelte av utdanningsinstitusjonene som har deltatt på våre møter der prosjektet har blitt diskutert.

3 Definisjoner

I beskrivelsen av modeller og ulik programvare er det en del terminologi som kanskje kan være ukjent. Enkelte av begrepene er så sentrale at de fortjener å bli nærmere definert:

3.1 Universelt utformet og tilrettelagt studielitteratur

Skillet mellom universelt utformet og tilrettelagt studielitteratur er behandlet i Kunnskapsdepartementets rapport ”Tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur for studenter med syns- og lesehemninger”. Kort summert konkluderer rapporten med følgende definisjoner¹:

Universelt utformet studielitteratur vil si at fagstoffet allerede i utgangspunktet er tilgjengelig for flest mulig. Dette betyr at litteraturen er tilgjengelig i *ulike* formater, for eksempel trykt tekst og elektronisk tekst, hvor den elektroniske tilgjengelige versjonen må kunne leses med hjelpemidler (for eksempel syntetisk tale, punktleselist, forstørreprogramvare) uten ytterligere bearbeiding eller tilrettelegging.

Tilrettelagt studielitteratur vil si at det er tilgjengelig elektronisk tekst som er bearbeidet for å øke lesbarheten, og som ikke kan leses direkte via syntetisk tale, forstørring og punktleselist. Bearbeiding av en tekstbok, via et elektronisk tilgjengelig format og over til Daisy-formatet er eksempel på tilrettelegging. Den tilretteleggingen vi beskriver i denne rapporten omhandler denne typen bearbeiding.

¹ *Tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur for studenter med syns- og lesehemninger. Rapport utarbeidet av arbeidsgruppen satt ned av kunnskapsdepartementet. Kunnskapsdepartementet, 2007*

3.2 Digital Talking Book (DTB)

En DTB består vanligvis av tekst, lyd og en tilhørende navigasjonsstruktur. En DTB tilgjengeliggjør tekst og litteratur for studenter som ikke kan tilegne seg denne litteraturen på vanlig måte ved hjelp av at tekst er synkronisert med lyd og det er også mulighet for å definere navigasjonsstruktur. En egen programvare på pc eller en egnet bærbar avspiller kreves for å spille av en DTB.

En DTB kan altså inneholde både tekst, lyd og navigasjon. Men den kan også kun bestå av tekst, eller bestå av lyd med lite eller ingen tilhørende tekst. Det er viktig å være bevisst på at en DTB ikke nødvendigvis inneholder lyd, selv om navnet "Digital Talking Book" skulle antyde det. DAISY er et eksempel på en DTBook.

3.2.1 Mer detaljert forklaring

En DTB består av et filsett og en XML-struktur som angir hva som er tekst, og hvordan lyden er synkronisert opp mot teksten. Navigasjon er også definert gjennom XML. Lydfilene lagres i egne filer, vanligvis som mp3-filer. Dette betyr at man kan kopiere mp3-filene og bruke disse på andre medier, men da vil man i så fall kun ha lyd og ingen navigasjon eller synkronisering mot tekst. Mp3-filene i seg selv utgjør med andre ord ingen DTB.

3.3 DAISY

DAISY står for "Digital Accessible Information SYstem" og er en internasjonal standard basert på åpen kildekode. DAISY er en multimedia-representasjon av papirversjonen, og ved hjelp av DAISY-formatet og en DAISY-spiller kan man navigere i lydboken. En DAISY-spiller er enten en teknisk enhet eller programvare på PC.

Studielitteratur i DAISY-format er nesten uten unntak en DAISY fulltekstbok.² Det vil si at det er tilrettelagt som en kombinasjon av tekst og lyd, og dersom man bruker PC vil man ha muligheten til å få presentert boken med lyd og bok synkronisert. En DAISY fulltekstbok kan

² NLB produserer alle sine lydbøker i DAISY-format, og produksjonen består både av bøker med innlest tale og bøker produsert med talesyntese.

også brukes som en ren lydbok, for eksempel med en mp3-spiller. Den kan også legges inn på håndholdte enheter.

The DAISY Consortium er en organisasjon som skal lede an i arbeidet for å omforme analoge bøker til Digital Talking Books. DAISY Consortium er ansvarlige for å vedlikeholde DAISY/NISO Standarden, ANSI/NISO Z39.86, *Specifications for the Digital Talking Book*. Denne standarden er også kjent som DAISY 3. DAISY Consortium har nå 16 medlemsland og jobber stadig for å spre DAISY-teknologien til hele verden, særlig til u-land.

DTB-formatet er altså et format som vedlikeholdes og forbedres av DAISY-organisasjonen.

3.4 Optical Character Recognition (OCR)

OCR-behandling er en forkortelse for Optical Character Recognition / Optisk Bokstavgjenkjenning. Et program for OCR-behandling prøver å lese bildet av et innskannet ark og kjenne igjen hver bokstav, hvert tall og hvert ortografisk tegn.

I et bilde vil man ikke kunne markere tekst, kopiere denne og lime den over i et annet program for å redigere den eller å få den lest opp. Et typisk (og dessverre vanlig) eksempel er et PDF-dokument, som kun er skannet som et bilde. Man vil ikke kunne søke i denne teksten. For å kunne bruke teksten på et innskannet ark til noe som helst, må man først OCR-behandle teksten. Målet er å korrekt hente ut all tekst som befinner seg på arket slik at det nå er redigerbart og kan brukes til noe etterpå, for eksempel talesyntese.

3.4.1 Forutsetninger for god OCR

OCR-behandling forutsetter at det innskannede materialet er av høy kvalitet, dvs. at tekst er synlig, med god kontrast til bakgrunnen og at det ikke er overstreket eller understreket ved teksten. Eventuelle streker eller linjer som opptrer midt inne i teksten kan forårsake at OCR-behandleren ikke klarer å gjenkjenne tegnene korrekt, og derfor må all notering og understreking som har blitt gjort fjernes. I enkelte tilfeller kan også bilder oppfattes som tekst og OCR-behandleren vil prøve å tolke bildet som bokstaver. Dette vil som regel resultere i en mengde uforståelige symboler, ettersom behandlingen ikke klarer å kjenne igjen noen tegn i et bilde bestående av punktgrafikk. Hvis man vil være sikker på at dette ikke skjer, kan man fjerne bildene fra teksten.

3.5 Markup

I vår sammenheng betyr ”markup” at man foretar tilretteleggingsarbeid for å markere hva som er overskrifter/overskriftsnivå, fotnoter, sidetall, akronymer og lignende. Målet er å ha navigasjonsmuligheter i dokumentet, for eksempel bla til en konkret side, hoppe til et bestemt kapittel og liknende. Denne merkingen følger med i produksjonen en DTBook.

Mesteparten av markup kan gjøres i Microsoft Word. Det enkleste eksempelet er å velge overskriftsnivå. For eksempel har dette kapitlet to overskriftsnivå, og overskriften ”markup” har overskriftsnivå 2. Når man fremstiller et eksemplar hvor Word eller ”rikt tekstformat (RTF) er kilden, så vil markup av for eksempel overskrifter være navigasjonselementer i det ferdige produktet hvis man har gjort arbeidet med å definere overskriftsnivå for hele dokumentet. Ved større dokumenter er derfor markup en forutsetning for at dokumentet skal være brukbart til en lydbokproduksjon.

For å lage en DTBook kan man bruke markup i ulik grad. Profesjonelt tilrettelagt studielitteratur innebærer mye arbeid med markup (for eksempel tabeller, illustrasjoner og liknende), mens det er mulig å holde seg kun til overskrifter, fotnoter og sidetall. I vedlegg 4 så er det en kort beskrivelse av hvordan enkel markup i MS Word kan gjøres. NLB har også laget en brukermanual for profesjonell markup ved bruk av *Daisy Translator* (”Save as Daisy”) som kan legges inn som en modul i Word. Ta kontakt med prosjektleder eller NLB dersom du er interessert i denne.

4 Samarbeidet mellom lærestedene og NLB

NLB er en viktig samarbeidspartner for lærestedene. NLB tilbyr studielitteratur i DAISY-format, og synshemmede har produksjonsrett mens studenter med andre funksjonsnedsettelse (i hovedsak dysleksi) har lånerett. Studenter kan registrere seg som lånere hos NLB sin studenttjeneste ved å fylle ut og sende inn et skjema som finnes på studenttjenesten sine hjemmesider.

4.1 Studenttjenesten

Studenttjenesten ved NLB er en egen avdeling under Utlån/Formidling som har som oppgave å produsere og låne ut studielitteratur til syns- og lesehemmede studenter i eksamensrettet utdanning på universitets-, høgskole- og fagskolenivå.

Blinde og svaksynte studenter har rett til å få produsert studielitteratur som ikke finnes produsert i tilrettelagt format fra før. Lesehemmede har lånerett til alt som produseres. Lesehemmede betegner studenter med funksjonsnedsettelse som for eksempel dysleksi, afasi, fysiske funksjonshemminger eller andre former for lesehemming.

I tillegg til egne produksjoner låner eller kjøper NLB inn lydbøker fra andre produsenter.

Mesteparten av studielitteraturen produseres i DAISY-format, enten innlest eller med syntetisk tale. Noe produseres som elektronisk tekst (e-tekst) eller som blindeskrift. Studietjenesten består av tre bibliotekarstillinger som tar seg av lokalisering, verifisering og bestilling, samt katalogisering, klassifisering og iverksetting av produksjon. I tillegg arbeider bibliotekarene med vedlikehold av bokbasen.

4.1.1 Hva ligger i produksjonsrett/lånerett i dag?

Studenter med produksjonsrett får produsert alt obligatorisk pensum som ikke finnes fra før.

Studenter med lånerett kan låne alt som allerede er produsert (i DAISY-format)

Begge grupper kan få låne materiale som skaffes til veie gjennom samarbeidspartnere, med noen unntak

4.1.2 Hva dekkes/dekkes ikke av dagens ordning?

Produksjonsrettstudentene får produsert alt obligatorisk pensum ”on demand”.

Andre studenter får dekket sitt pensum i den grad det allerede er produsert for en produksjonsrettstudent (eller kan skaffes til veie via samarbeidspartner i DAISY-format).

Da det ikke er noen automatikk i å produsere nye utgaver av bøker som allerede finnes i NLBs base (med mindre det er etterspørsel fra en produksjonsrettsstudent), må studenter som kun har lånerett ofte klare seg med eldre utgaver av aktuell pensumlitteratur

4.1.3 Hva er et optimalt samarbeid mellom studenttjenesten og lærestedene?

NLB og utdanningsinstitusjonene (ikke minst studentene) har en felles interesse av et best mulig samarbeid. NLB sin ønskeliste for et bedre samarbeid er klar:

- Lærestedene må sørge for at pensumlister klargjøres og frigis i god tid før semesterstart
- Lærestedene sender inn bestilling på aktuelle bøker/kompendier så tidlig som mulig (blant annet gjennom det vi har kalt ”Ekstern produksjon”, se kapittel 5).
- For at kompendier i det hele tatt skal kunne produseres av NLB for lærestedene, må kvaliteten bedres betraktelig i forhold til hva som er vanlig per i dag. Dagens standard er dessverre så varierende at kompendiene nesten uten unntak må leses inn for produksjonsrettstudentene, da det er umulig å få skannet og produsert dem med talesyntese. Det vil være svært gunstig om lærestedene arbeider for at kompendiene holder bedre teknisk kvalitet slik at studenten kan motta ferdig lydbok raskere enn i dag.
- Lærestedene bør sørge for fast(e) kontaktperson(er) slik at samarbeidet med NLB blir best mulig. Det bør være en løpende dialog mellom studenttjenesten og lærestedene. Fra NLBs side tildeles hvert aktuelle lærested en egen, fast kontaktperson.

4.2 Samsøk

Gjenfinningen av aktuell studielitteratur har nå blitt forenklet gjennom opprettelsen av et felles ”samsøk”. Bakgrunnen for samsøk er et ønske om å slå sammen databaser som tilbyr tilrettelagte eksemplarer. De nordiske landene er spesielt interessante som deltakere i en slik felles database.

4.2.1 Mål med samsøk

Samsøk har som hovedmål å gi en enkel inngang til de nordiske lands kataloger via et felles søkegrensesnitt. Det vil da bli enklere å kunne lokalisere andre lands produksjoner av DAISY-bøker, enten ferdige eller igangsatte. Dette for i størst mulig grad å hindre dobbeltproduksjon.

Det er nærliggende å tro at det vil være størst interesse for engelskspråklig litteratur. Ca 25 % av NLBs totale studieproduksjon per i dag består av engelske titler.

I første omgang er det blitt etablert samsøk mellom NLB og TPB (Talbooks- og punktskriftbiblioteket) i Sverige. Samsøket er basert på Z39.50-protokollen, og har vært operativt siden 1. januar 2009. På sikt jobbes det for at alle de nordiske blindebibliotekene skal bli en del av dette samarbeidet.

4.2.2 Samsøks rolle i prosjektet

Den felles kataloginngangen gjør det enklere for lærestedene å lokalisere aktuell litteratur, samt eventuelt å utelukke at bøker som ønskes bestilt gjennom ekstern produksjon ikke allerede er produsert fra før (jf. 4.3.2)

4.3 NLB sin rolle i prosjektmodellen

NLB legger til rette for at utdanningsinstitusjonene skal bruke allerede eksisterende produksjonslinjer hos NLB. Dette gjelder den eksterne produksjonen hvor NLB bestiller markup fra eksterne leverandører (i prosjektet kalt "ekstern produksjon") og onlineversjonen av produksjonsprogrammet Daisy Pipeline (Pipe Online). Avklaring av NLB og utdanningsinstitusjonenes rolle i disse produksjonslinjene er utførlig beskrevet i kapittel 5.1 og 5.2.

5 Modell for produksjon av studielitteratur

Prosjektet har kommet frem en modell for fremstilling av studielitteratur i et tilgjengelig format for studentene. Modellen består av tre komponenter:

1. Ekstern produksjon

Produksjon av fulltekst Daisy hvor deler av tilretteleggingen skjer ved hjelp av tredjepart, men hvor bestillingen gjøres av utdanningsinstitusjonen via NLB.

2. Sentral produksjonssløyfe (PipeOnline)

Produksjon av fulltekst Daisy ved bruk av sentral løsning hos NLB

3. Lokal produksjon

Fremstilling av universelt utformet eller tilrettelagt studielitteratur på studiestedet

5.1 Ekstern produksjon

NLB har etter modell fra TPB i Sverige gjort avtaler med eksterne leverandører om skanning og markup med tanke på DTB-produksjon. Tanken er at det er billigere å sette ut tilretteleggingen av bøkene enn å gjøre dette selv.

Prosjektet har utarbeidet prosedyrer for at lærestedene skal kunne bestille bøker via NLB sine eksterne samarbeidspartnere. Dette kalles ”ekstern produksjon”.

5.1.1 Hva er ”Ekstern produksjon”?

- Et system hvor et lærested kan bestille ferdige lydbøker fra NLB
- Lærestedene bestiller via sin faste kontaktperson aktuell studielitteratur ut fra behov og ut fra gitte kriterier. Bestillingen håndteres av NLB, boken gjøres om til en DTB med markup av et eksternt firma. NLB legger til slutt på talesyntese.

- Alle bestillinger gjøres gjennom et nettbasert bestillingsskjema³, og bestillinger vil avklares i samarbeid med hver utdanningsinstitusjons faste kontaktperson ved NLB⁴
- NLB registrerer produksjonen og håndterer vederlag etter gjeldende avtaler.
- Boken legges inn i NLB sin database, Bibliofil, og søkbar via NLB sine nettsider, www.nlb.no.
- Når bestilling er iverksatt blir den registrert i databasen, og studenter som er interessert (og som har lånerett) kan reservere boken umiddelbart. Boken vil komme til studenten som fulltekst DAISY kort tid etter ferdigstilling.
- Bøkene lånes på vanlig måte ut til studenter som har lånerett hos NLB, og studenten leser via leseverktøy på PC eller en håndholdt DAISY-spiller.
- Det som er spesielt med disse bestillingene er at de ikke trenger å være ment til en spesiell student, men man kan bestille bøker som man antar man vil få bruk for. Slik kan et lærested tenke proaktivt – og studentene får tilgang til lydbøker ved studiestart. Dette gir også mulighet for å bestille bøker for andre enn synshemmede.

5.1.2 Hva kan bestilles som "Ekstern produksjon"?

- Foreløpig er dette begrenset til å gjelde hele bøker, ikke kompendier, artikler eller deler av bok. Foreløpig er det kun norske og engelske bøker. Eventuell bestilling av realfagsbøker skal vurderes av studenttjenesten ved NLB.
- Bøkene må i utgangspunktet være beregnet til bruk for flere studenter. Det beste eksempelet er grunnbøker på store emner hvor det går mange studenter. Dette øker sannsynligheten for at flere ønsker å bruke boken.
 - Hovedårsaken til dette valget er kostnader ved at markup og DTB skal lages av tredjepart. Det vil for eksempel være lite nytte i å sende en bok for en mastergradsstudent til produksjon i India (kanskje bare deler av boken er

³ Bestilling gjøres online, se punkt 5.1.3

⁴ Se vedlegg 2 for eksempel på bestillingsskjema (med beskrivelse av fremgangsmåte)

interessant, og den vil sannsynligvis aldri lånes ut til andre). Bruk da heller en av de andre produksjonsmodellene.

- Det kan vurderes om et lærested kan bestille bøker beregnet på enkeltstudenter, men dette vil da i sin helhet belastes det enkelte lærested.

5.1.3 Hvem kan bestille?

- Hvert lærested må skrive en avtale med NLB for å kunne bestille lydbøker via systemet for ekstern produksjon. Avtalen ligger som vedlegg 2, og er tilgjengelig elektronisk på www.universell.no eller ved å kontakte studenttjenesten ved NLB.
- Det må være maksimalt to bestillere fra hvert lærested. Bestillerne meldes til ”Nasjonal pådriver” som fungerer som et koordinerende mellomledd til studiekonsulentene ved NLB. Dette skal hindre at studiekonsulentene er i tvil om en bestilling.

5.1.4 Hvordan bestille?

Bestilling gjøres etter avtale mellom NLB og ditt lærested på følgende adresse:

<http://www.nlb.no/sitepageview.aspx?sitePageID=1243>

Bestilling reguleres av samarbeidsavtalen mellom NLB og utdanningsinstitusjon (se vedlegg 2). Vi oppfordrer hvert lærested til å begrense antallet bestillere så mye som mulig (helst kun 2 personer for hvert lærested). I størst mulig grad bør dette overlates til studiebibliotek og/eller kontaktperson for studenter med nedsatt funksjonsevne ved det enkelte lærested.

5.1.5 Hvilke kostnader genereres ved ekstern produksjon?

- Det er kostnader ved markup og produksjon av DTB som gjøres eksternt. Dette koster fra kr. 2000 og oppover. En vanlig bok (350 sider, normal bruk av bilder og illustrasjoner) vil koste mellom kr. 2000,- og kr. 4000.
- Det er kostnader knyttet til vederlag som skal betales til LINO. Se kapittel 7 om vederlagsberegning.. Dette er kostnader etter antallet innspilte minutter ganget med en

kronesats. Vederlaget vil i 2009 dekkes av NLB, og det arbeides med å utrede en modell for kostnadsfordeling.

- I samarbeid med NLB vil ”Nasjonal pådriver” arbeide for å finne mulige finansieringsløsninger. Dette er delvis motivert av at alle disse produksjonene vil være til nytte for andre studenter ettersom de havner i NLB sin bokbase. I prøveperioden (2009) vil utgiftene til det enkelte lærested i stor grad være dekket av NLB og Nasjonal pådriver.

5.1.6 Oppsummering og rolleavklaring: NLB vs. utdanningsinstitusjon

NLBs rolle

- Effektuerer bestilling fra lærestedene, hvis sluttprodukt er en DAISY 2.02 fulltekstbok som tilgjengeliggjøres og lånes ut via NLBs ordinære utlånsløsninger. Kvaliteten er den samme som ved NLBs ordinære produksjoner produsert med tilsvarende verktøy.
- Gi lærestedene en estimert produksjonskostnad for DTBook før produksjon igangsettes.
- Dekke vederlagskostnader rundt tilrettelegging.
- Dekke samtlige kostnader rundt administrasjon og øvrige kostnader for tilrettelegging.

NLB tar forbehold om at budsjettmessige forhold kan føre til at NLB ikke lenger kan dekke vederlag.

Lærestedenes rolle

- Søke i NLBs og TPBs kataloger (via samsøk) for å utelukke at boken ikke allerede er produsert i DAISY-format før bestilling sendes NLB.
- Dekke kostnad for produksjon av DTBook.
- Dekke kostnad for anskaffelse papirversjon av aktuelle bok, og sende denne til NLB.
- Sørge for at de studenter som skal benytte seg av det ferdige produktet blir henvist til studenttjenesten ved NLB for registrering.

5.2 Modell 2: Sentral produksjonssløyfe – PipeOnline

5.2.1 Bakgrunn

UiO og NLB utviklet tidlig en samarbeidsløsning for lydbokproduksjon i DAISY-format. Programmet som ble brukt var DAISY Generator. Programmet var installert på en server hos NLB, og UiO produserte kompendier med talesyntese via et webgrensesnitt. Når produksjonen var ferdig kunne man laste produktet ned fra NLB sin server. UiO brukte dette på materiell de selv satt på rettighetene til.

Prosjektet ønsket å utvide denne produksjonsmetoden til å gjelde alle læresteder. Etter kort tid ble det bestemt at metodikken skulle beholdes, men at programmet skulle byttes ut.

Kanskje kunne Daisy Pipeline egne seg?

NLB har i samarbeid med det internasjonale DAISY konsortiet (DC) startet utviklingen av en onlineversjon av DAISY Pipeline. Prosjektet har valgt å vente på utviklingen av PipeOnline, og bruke dette programmet som basis for den sentrale produksjonssløyfen.

5.2.2 Hva er PipeOnline?

PipeOnline er en nettapplikasjon for å lage og kjøre DAISY Pipeline jobber.

Utdanningsinstitusjoner som er med i prosjektets prøvefase vil få tilgang til PipeOnline via brukernavn og passord, og vil dermed kunne produsere bøker og annet aktuelt materiale i DAISY-format til sine studenter.

- PipeOnline er utviklet etter initiativ fra DAISY Consortium (DC), og er basert på åpen kildekode.
- PipeOnline bygger på DAISY Pipeline, en gratis applikasjon for å fremstille en Digital Talking Book (DTB) og andre DTB-relaterte transformasjoner.
- Gjennom PipeOnline vil lærestedene kunne generere en fulltekst DAISY-bok med syntetisk tale, og på denne måten fungere som en produksjonssløyfe.
- PipeOnline vil være tilgjengelig via et webgrensesnitt, og vil kunne tilpasses de enkelte lærestedenes behov.

- PipeOnline samler og forvalter produksjonene på ett sted:
 - bruk av talesyntese er inkludert i løsningen (NLB står for dette)
 - vederlagsberegning samles opp av NLB
 - digital vannmerking (hvis nødvendig, foreløpig er ikke dette til stede)

5.2.3 Installasjon og vedlikehold

- Ingen lokal installasjon, alt gjøres via internett
- Hvert lærested som ønsker å bruke løsningen får en egen bruker på PipeOnline
- PipeOnline vedlikeholdes av NLB
- Support til lærestedene gjøres av NLB

5.2.4 Hva kan produseres via PipeOnline?

Både bøker, artikler og kompendier vil kunne produseres via PipeOnline såfremt materialet tilfredsstillende krav til input. Vær oppmerksom på at bøker også kan produseres via modell 3 ("ekstern produksjon") dersom de egner seg for slik produksjon.

Det som likevel ikke vil egne seg for den sentrale produksjonssløyfen PipeOnline er:

- bøker og materiale med mye layout (tekstbokser, grafer, figurer, formler etc.)
- realfagsbøker

Hovedårsaken til at dette ikke egner seg er at det vil ta uforholdsmessig lang tid å lage en DTB med minimum av kvalitet. Vi vil da heller anbefale lærestedene å vurdere alternativer innenfor lokal produksjonsmodell eller modell for ekstern produksjon.

I tillegg må materiale som skal produseres via PipeOnline tilfredsstillende visse minimumskrav:

- **OCR-behandlingen må være av god kvalitet.** Dette betyr at man må kvalitetssikre dokumentene som sendes gjennom slik at for eksempel ordfeil som har kommet gjennom OCR-behandlingen lukes vekk.

- **Det må være utført mark-up på overskrifter, fotnoter, lister, tabeller og lignende.** Et minimumskrav er å definere overskriftsnivå, sidetall og fotnoter. Se vedlegg 4 og 5 om hvordan man gjør henholdsvis enkel og avansert mark-up.
- **Man må fylle ut metadata for hver bokproduksjon.** Dette innebærer opplysninger om forfatter, tittel, utgave, årstall, forlag osv. Dette krever ikke mye tid, og gjøres som en del av produksjonen

5.2.5 Kvalitet

Ved produksjon via PipeOnline er lærestedene selv ansvarlige for kvaliteten på det ferdige produktet, da grunnlaget legges ved kvalitetssikring av mark-up og OCR. Om en produksjon haster og tilrettelegger ønsker å spare tid på markup, vil dette resultere i et produkt med lavere kvalitet. Dette avgjøres av tidsaspektet samt den enkeltes students behov.

PipeOnline må gjerne brukes ved ”en til en”-produksjoner med korte tidsrammer, men dette vil ha noen konsekvenser:

- Vederlaget må i sin helhet betales av den som iverksetter produksjonen
- Grunnlagsfilen blir slettet fra NLBs server etter 7 dager

5.2.6 Eksempel på produksjon

En utdanningsinstitusjon ønsker å produsere en bok for en student. Studenten kvalifiserer for å få fremstilt tilrettelagt eksemplar (dokumentasjon må foreligge), og etter å ha konferert med studiekonsulenter ved NLB vurderes boken som egnet for lydbokproduksjon gjennom den sentrale produksjonssløyfa. Prosedyren blir som følger:

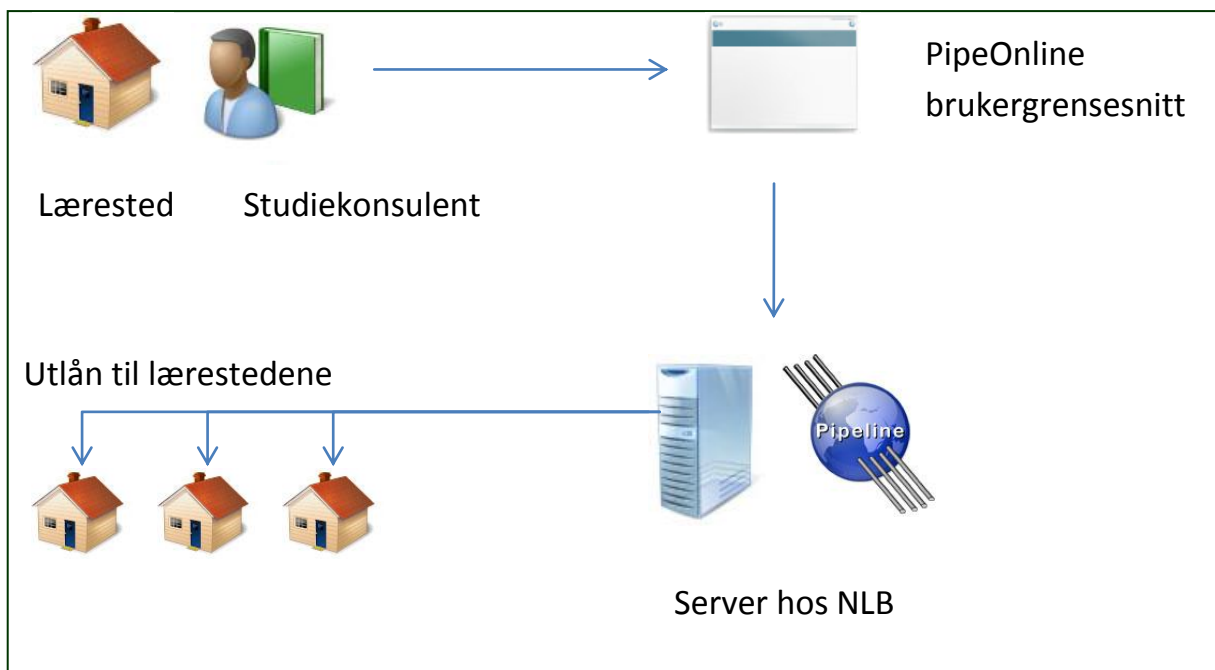
- Skanning og OCR-behandling. (Kvalitetssikring av OCR)
- Utfør markup på navigasjonselementer (overskrifter, sidetall, fotnoter) eventuelt bildetekster og tabeller.
- Opprett en ny jobb i PipeOnline og last opp dokumentet ditt.
- Last ned ferdig fulltekst DAISY-bok til bruk for aktuell student

5.2.7 Etterarbeid

Produksjonen vil vurderes av studiekonsulentene ved NLB. Er den uaktuell for bruk av andre (for eksempel på grunn av kvalitet) så vil den slettes fra serveren etter ca 10 dager. Lærestedet må da betale vederlaget selv, men eksemplaret kan lånes ut til flere ved det aktuelle lærestedet. Vær oppmerksom på at regler for utlån (autentisering/ dokumentasjon, opplysning om låneperiode og låneregler, registrering av lånere og krav om destruering etter bruk) må følges.⁵ Vær også oppmerksom på at det er studiebibliotekene som etter lov om opphavsrett med forskrifter har tillatelse til å gjennomføre produksjon og utlån.

5.2.8 Oppstart

PipeOnline skal gjennomgå testing sommeren 2009, og vil være klar for bruk i september 2009. Etter dette vil applikasjonen først gjennomgå en prøveperiode før den fullstendig tas i bruk som den sentrale produksjonssløyfa. En eventuell delfinansiering av vederlag for disse produksjonene i prøveperioden vil vi komme tilbake til ved oppstart.

Figur 1: Produksjon via PipeOnline

⁵ Se AVTALE om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av § 17a i lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven)

<http://www.regjeringen.no/upload/KKD/Medier/Lydbokavtalen260608.PDF>

5.2.9 Oppsummering: NLBs og lærestedenes rolle ved bruk av PipeOnline

PipeOnline er fysisk lokalisert hos NLB, men vil være tilgjengelig for utdanningsinstitusjonene via eget webgrensesnitt. Hvert lærested vil få eget brukernavn og passord slik at de kan nytte seg av løsningen.

NLBs rolle

- Sørge for drifting og vedlikehold av teknisk løsning.
- Ha ansvar for tilgjengeliggjøring av norsk og engelsk talesyntese.
- Skal gi nødvendig og relevant opplæring i bruk av PipeOnline, samt utarbeide og tilgjengeliggjøre oppdatert informasjonsmateriell rundt løsningen.
- Skal gi nødvendig support.
- Sørge for at PipeOnline er skalert for kortest mulig produksjonstid, samt å underrette via e-post når produksjonen er ferdig.

Lærestedenes rolle

- Skal påse at kun studenter som oppfyller Åndsverkslovens § 17 får tilrettelagt litteratur gjennom løsningen.
- Skal avgrense tilgang til PipeOnline, slik at det kun er kyndig personell som får tilgang til å produsere via løsningen.
- Påse at alt materiell som sendes til PipeOnline er tilrettelagt i forhold til de retningslinjer som er utarbeidet.
- Lærestedet (og studenten) er selv ansvarlig for det ferdige produktet, da grunnlaget for kvaliteten legges ved utvalg og tilrettelegging.
- Ansvarlig for å foreta registrering og innrapportering, samt å sørge for vederlag til rettighetshaverne

5.3 Lokal produksjon

I den lokale produksjonsmodellen er det studiestedet som sørger for å gi studentene tilgang til studielitteraturen i et egnet format. Dette kan skje på flere måter:

- **Universell utforming:**
Studielitteraturen er universelt utformet eller tilgjengelig i utgangspunktet
- **Studentens egenproduksjon:**
Den enkelte student gis tilgang til verktøy for selv å produsere litteratur i ønsket format
- **Individuell tilrettelegging:**
Utdanningsinstitusjonen (for eksempel studiebibliotek) foretar en tilrettelegging for enkeltstudenten

5.3.1 Universelt utformet studielitteratur

Ved hjelp av PC med programvare kan studenter lese studielitteratur i ulike digitale format. En blind student vil kanskje bruke leselist, en svaksynt vil kanskje forstørre teksten. De fleste lesehemmede (inkludert studenter med lese- og skrivevansker) vil ha nytte av talesyntese. Dersom det elektroniske formatet er slik at det lar seg bruke av alle disse hjelpemidlene – uten ytterligere bearbeiding - kan vi si at vi har studielitteratur som er universelt utformet.⁶

Vær oppmerksom på at mange elektroniske formater slett ikke er universelt utformet og lar seg bruke av hjelpemidlene som nevnt ovenfor. De mest kjente eksemplene er PowerPoint og PDF-dokumenter som ikke er tekstindeksert. Har man slike elektroniske formater kan man ikke snakke om universell utforming, og man er nødt til å gjøre en tilrettelegging.

Vi anbefaler alle læresteder å arbeide for at egenproduserte dokumenter gjøres tilgjengelig for studenter med nedsatt funksjonsevne, og at de er i et format som lar seg bruke av de tekniske hjelpemidlene som beskrevet ovenfor. Dette vil redusere behovet for individuell tilrettelegging, og flere studenter vil klare seg selv.

⁶ Se også kapittel 3.1 for nærmere beskrivelse av universelt utformet studielitteratur.

Ikke alle ønsker universelt utformet studielitteratur, men vil at litteraturen skal være tilrettelagt. For eksempel kan bøker og lange kompendier egne seg dårlig som en ren elektronisk tekst, ettersom mange vil etterspørre en navigasjonsstruktur for å lette lesingen.

5.3.2 Studentenes egenproduksjon

Ved hjelp av skanner og etterbehandling kan studentene fremstille eksemplarer på egen hånd. Studentene kan ha eget utstyr, eller man kan kjøpe lisenser til bruk på lærestedet. Prosjektet har sendt brev til Kultur- og kirkedepartementet (KKD)⁷ med spørsmål om hva et lærested kan tilby av teknologi for studentenes egenproduksjon, uten at man bryter åndsverkloven eller at det går på bekostning av de rettighetene opphavsmann har til vederlag (som forvaltes av forvaltningsorganisasjonen LINO, se <http://www.lino-org.no/>). Se også kapittel 7 om lov om opphavsrett med forskrifter.

Etter konsultasjon med KKD har vi kommet frem til følgende (se også kapittel 7):

- Utdanningsinstitusjonene kan legge til rette for studentenes egenproduksjon ved å opprette arbeidsstasjoner med egnet programvare. Studentene kan lagre eksemplaret, og spille det av på egnet spiller. Det som studenten selv fremstiller et eksemplar til eget bruk på denne måten faller det inn under § 12 i åndsverkloven, dersom studenten trenger hjelp til eksemplarfremstillingen faller det inn under § 17. Eksemplarfremstilling etter § 12 kan gjøres ved bruk av ”fremmed hjelp”, og bruk av utdanningsinstitusjonens utstyr er et eksempel på slik fremmed hjelp.
- Utdanningsinstitusjonen kan bistå studentene med opplæring i bruk av programvare til bruk for eksemplarfremstilling etter § 12.
- Tilbudet må begrenses til studenter som kan dokumentere at de har behov for tilrettelagt eksemplar (at de ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte). Slik dokumentasjon skal være legeattest (spesialisterklæring) eller logopedrapport. Dette gjelder altså hvis det er utdanningsinstitusjonen som er initiativtaker til eksemplarfremstillingen. Dersom studenten selv henvender seg for å få hjelp til

⁷ Se vedlegg 4

arbeidet (uten at det er markedsført på noe vis) kan dette gjøres av utdanningsinstitusjonen (etter prinsippet om ”fremmed hjelp”, se ovenfor).

- Tilbudet bør kun markedsføres mot målgruppen som nevnt i punktet ovenfor, og studenter som tar i bruk tilbudet skal gjøres oppmerksom på at dette er til privat bruk, og at fremstilte eksemplarer ikke skal distribueres til andre (jfr privatbruksregelen i § 12 i åndsverkloven).
- Slik vi har forstått det er studentenes egenproduksjon ikke vederlagspliktig så lenge det kun er til eget bruk.

Når det gjelder studentenes egenproduksjon så gjelder de samme forhold som for produksjon via PipeOnline. Det krever tilgang til skanner, etterbehandling med OCR, talesyntese og et produksjonsprogram. Anbefalinger i forhold til teknologi og fremgangsmåte finnes i kapittel 8. I vedlegg 1 finnes oversikt over programvare som er testet i prosjektet.

5.3.3 Opplæring og markedsføring

Et viktig spørsmål er om utdanningsinstitusjonen har lov til å drive opplæring av studenter og markedsføring av et tilbud om egenproduksjon av studielitteratur i alternativt format. Dette vil falle inn under § 12 i åndsverkloven, hvor rettighetene til eksemplarframstilling til privat bruk hjemles.

Etter drøftinger med KKD har vi kommet frem til at utdanningsinstitusjonene *kan* drive opplæring i bruk av programvare til egenproduksjon (jfr. brevet til KKD, se vedlegg 3). Som vist i punktlisten under kapittel 5.3.2 så må både opplæring og markedsføring være rettet mot målgruppen, altså studenter som på grunn av nedsatt funksjonsevne ikke kan tilegne seg et verk på vanlig måte. Dette kan løses for eksempel ved tilgangskontroll for de maskinene som kan benyttes til formålet, og markedsføringen kan for eksempel gjøres via rådgivning/veiledning til aktuelle studenter.

5.3.4 Individuell tilrettelegging

Det er lov til å foreta en individuell tilrettelegging av studielitteratur, jfr. åndsvekløvens § 17. Tilretteleggingen må følge bestemte kriterier for hva som er nok tilrettelegging til at det skal

falle inn under denne lovbestemmelsen. Dersom utdanningsinstitusjonen ønsker å tilrettelegge med lyd (etter åndsverklovens § 17a) så må dette gjøres av studiebiblioteket (jfr forskrift til åndsverkloven) og det må betales vederlag til LINO og produksjonen må registreres og lånes ut etter et bestemt regelverk. Se kapittel 7 for nærmere beskrivelse av åndsverkloven med forskrifter.

En tilrettelegger kan – som studenten – bruke mer eller mindre avanserte løsninger. Skanner, etterbehandling med OCR og talesyntese er en forutsetning for all tilrettelegging, i tillegg må man bruke et program for selve produksjonen om man ønsker å tilrettelegge med lyd.

Noen ytre faktorer spiller inn når det gjelder tilretteleggingen:

- **Trenger studenten litteraturen umiddelbart?**

De fleste av programmene vi har testet har mulighet for å lage litteratur raskt, men resultatet vil selvfølgelig være varierende. Enkelte programmer er nesten ”plug-and-play”, mens andre programmene forutsetter flere prosesser, men er enkle å operere om studenten har dårlig tid. Generelt kan vi si at et godt sluttprodukt krever innsats!

- **Hva ønsker man å investere i av utstyr?**

Noen av programmene er kostbare mens andre er helt gratis. Noen krever mer oppfølging av tilrettelegger enn andre. Det beste hadde vært å ha forskjellig programvare å ta i bruk, alt ettersom type kilde og studentens behov etc. Dette kan imidlertid være dyrt. Vi mener at lærestedet må påregne noen investeringer for å kunne tilby studielitteratur i tilgjengelig format.

- **Studenten ønsker navigasjon**

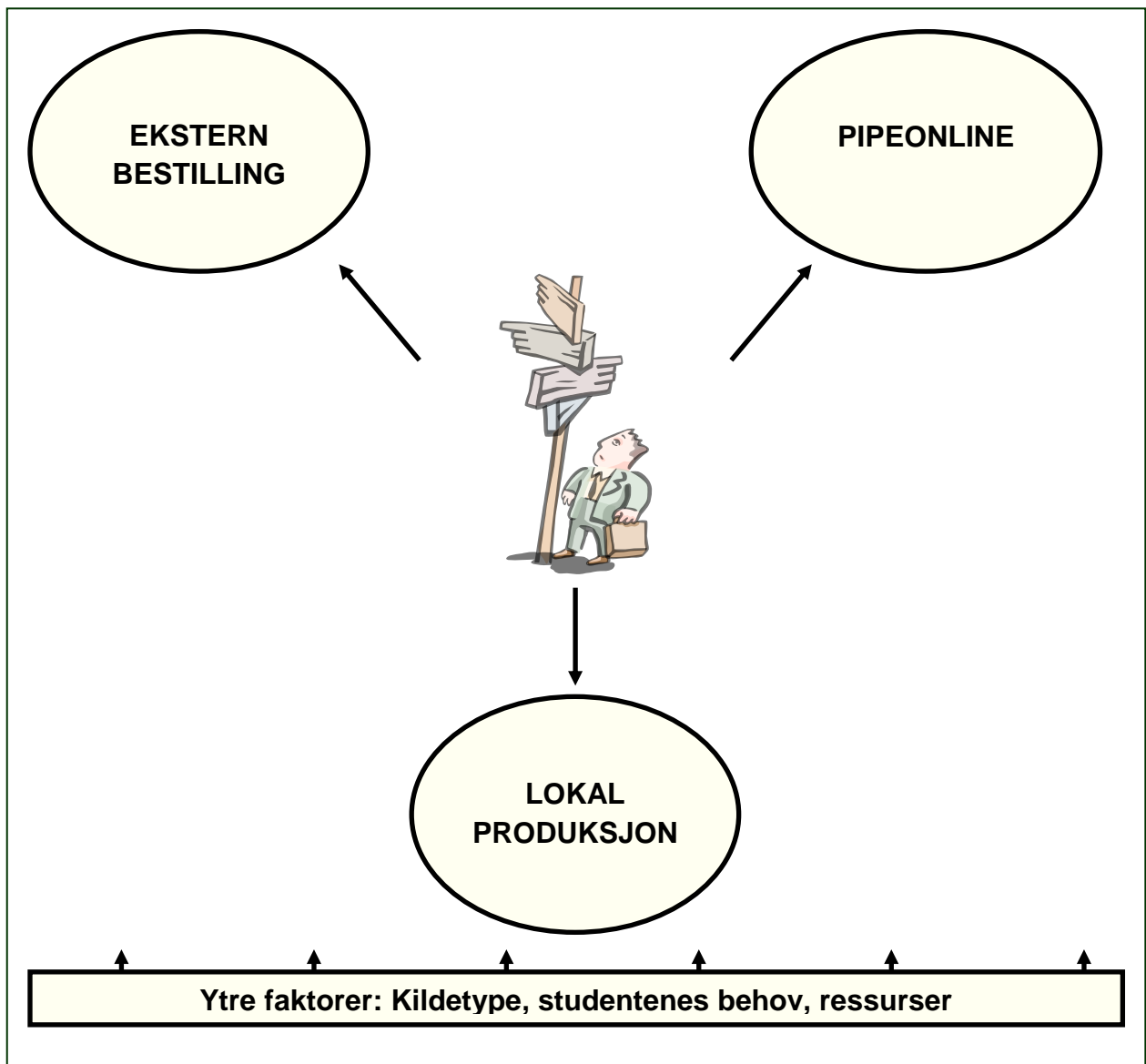
Alle produksjonsprogrammene har mulighet for å legge til navigasjonselementer (for eksempel overskrifter, sidetall, fotnoter). Ettersom de fleste programmene tar utgangspunkt i MS Word, så kan mye av tilretteleggingen gjøres inne i det programmet. Et av programmene (EasyConverter) genererer automatisk navigasjonselementer (overskrifter), men kvaliteten er usikker. Navigasjon ved hjelp av håndholdte spillere med innebygd talesyntese forutsetter at du har laget en DTB med navigasjonsstruktur. Dersom man bruker leseverktøy så får man i utgangspunktet ingen navigasjon, men man kan hoppe mellom mp3-filer om man lagrer disse separat.

Tilrettelegging for bruk av leseverktøy forutsetter som tidligere nevnt at man følger visse kriterier.

- **Litteraturen har mye layout**

Dersom litteraturen har mye layout (tabeller, tekstbokser, illustrasjoner, figurer) så egner den seg best for profesjonell tilrettelegging. Det beste man kan gjøre selv er å skanne, OCR-behandle og så lage en navigasjonsstruktur. I utgangspunktet bør studentene selv skanne og OCR-behandle for deretter å bruke et leseverktøy. Studenten kan også oppsøke forlaget for å be om en elektronisk versjon. Er det mulig kan også lærestedet (eller studenten) forsøke å få tak i den elektroniske filen.

5.4 Hvilken del av modellen skal vi bruke?

Figur 5.1: Hvilken komponent skal jeg bruke? Alle tre!

Hvilken komponent skal man bruke, og i hvilke sammenhenger? Et lærested vil sannsynligvis benytte seg av alle tre komponentene, og ulike faktorer vil påvirke hva man velger i en situasjon. Kort fortalt vil valgene være basert på:

1. **Kildetype:** Er kilden en bok, et kompendium, en artikkel eller noe annet?
2. **Studentens behov og tekniske kompetanse:** Haster det? Klarer studenten seg selv?
3. **Til mange eller til en person:** Er det flere som trenger eksemplaret i lydformat?

4. **Ressurser til tilrettelegging:** Har lærestedet tid, kompetanse og utstyr til dette?

1. Kilden

Hva slags kildetype studenten ber om å få tilrettelagt er avgjørende for valg av produksjonsmodell og metodikk. Noe er det ikke fornuftig å bruke tid og energi på å tilrettelegge. Her er noen eksempler på kildene som studenten kan ha med seg:

- **Bok hvor hele boken ønskes tilrettelagt**
Er dette en bok som kan brukes av mange bør komponent 2 (sentral produksjonssløyfe) eller komponent 1 (ekstern produksjon) velges. Er det klart at kun en student ønsker boken kan lokal produksjon være fornuftig. Ta kontakt med studiekonsulentene ved NLB for å vurdere boken. Kanskje er den produsert fra før?
- **Kompendium**
Avhengig av kvaliteten (trykkekvalitet, layout, fagtype, språk) og bruksområdene (en eller flere brukere?) så kan et kompendium egne seg for lokal produksjon eller produksjon via den sentrale produksjonssløyfen.
- **Bokkapittel eller artikkel**
Bør tilrettelegges lokalt. Vurder produksjonsmetode (se kapittel 8)
- **Elektroniske tekster**
Bør tilrettelegges lokalt (se kapittel 8 for eksempler)
- **Kilden har mye layout**
Bøker kan sendes som ekstern produksjon. Dersom studenten kommer med andre kilder med mye layout er egenproduksjon og bruk av leseverktøy mest aktuelt. Det kan også være aktuelt å arbeide for at studenten får tilgang til den elektroniske kilden. Studenten kan selv kontakte forlag, alternativt kan lærestedet bistå i forhold til lokale produsenter (kompendier etc).
- **Realfagsbøker**
Det er foreløpig ikke noe godt system når det gjelder talesyntese og realfagsbøker. Det er særlig formler og figurer som er problematiske. Vurder om boken kan egne

seg for ekstern produksjon. Alternativt må studentene skanne og OCR-behandle og bruke leseverktøy.

- **Kompendium av dårlig kvalitet**

Kompendier av dårlig kvalitet (understreking, ulike formater, ulikt språk, kopiskygger etc) egner seg dårlig for tilrettelegging. Studenten/ lærested kan oppsøke forlag for å få tilgang til elektronisk grunnlag, men ofte er dette formater med mangelfull tilgjengelighet. Ta konsekvensene av dårlig kvalitet opp med læringsmiljøutvalget ved ditt lærested.

2. Studentenes behov og tekniske kompetanse

Studenter vil ha ulikt behov når det gjelder hvilken form og hvilket format de ønsker å bruke når det gjelder studielitteratur. Individuelle preferanser kan bety at noen vil ha en fulltekst DAISY med navigasjonsmuligheter, mens andre ønsker kun å få elektronisk tekst som kan leses ved hjelp av talesynteseprogrammer. Noen studenter vil ha kompetanse til fremstille egne eksemplarer, mens andre ønsker å få alt tilrettelagt av andre. Det viktigste vil være å spørre studenten, men vær også klar på hva man kan tilby. Ikke sett i verk en tilrettelegging som er for omfattende til å håndtere lokalt.

En siste faktor er tidsbruken. Dersom det haster veldig for studenten så er det best å foreta en lokal tilrettelegging eller la studenten fremstille eksemplaret selv. I PipeOnline tar selve produksjonsprosessen kort tid, men frem til du kan sende dokumentet gjennom systemet så må en god del forarbeid gjøres, blant annet gjennom markup. Å bestille en bok som ekstern produksjon vil vanligvis ta to uker fra bestillingen er gjort.

3. "En-til-en" eller "en-til-mange"?

Dersom det kun er en person som har behov for å få et eksemplar fremstilt til eget bruk så har dette konsekvenser for valget av komponent. En typisk "en-til-en"-produksjon (bøker og kompendier) bør ikke sendes til ekstern produksjon, først og fremst ut fra kostnadene ved dette. Kontaktpersonen ved Studenttjenesten hos NLB kan gi svar på om eksemplaret kan være nyttig for flere. Dersom det helt klart er en "en-til-en"-produksjon så bør enten eksemplaret fremstilles lokalt (student eller tilrettelegger) eller ved bruk av PipeOnline.

Når det gjelder ”En-til-mange”-produksjoner vil det være kildetype som avgjør produksjonsmetode. En bok bør definitivt sendes til ekstern produksjon, alternativt gjennom PipeOnline. Se delkapittelet om kilder ovenfor.

Vær spesielt oppmerksom på dette med vederlag og utlånsregler om man ønsker å lage ”en-til-mange” produksjoner lokalt, eller om man bistår med å legge på lyd i ”en-til-en”-produksjoner. Dersom man legger på lyd i en produksjon så hjemles dette i § 17a i åndsverkloven. I slike tilfeller må bestemte utlånsregler må følges, samt at produksjonen må registreres hos LINO og vederlag må beregnes og betales. Fordelen er imidlertid at man da kan bruke eksemplaret til flere enn en student i ettertid. Se kapittel 7 om lovverket for nærmere beskrivelse.

4. Ressurser og kompetanse til tilrettelegging

Utdanningsinstitusjonens avsatte ressurser og den lokale kompetanse til å foreta en eksemplarframstilling for studentene vil ha avgjørende betydning for hvordan modellen kan brukes. Dersom det ikke prioriteres å bruke ressurser til arbeidet (midler til utstyr, vederlag, ekstern produksjon samt personell til tilrettelegging) så kan man sette opp en enkel løsning for studentenes egenproduksjon. Dette kan fungere for mange.

Det som genererer kostnader for et lærested på dette feltet er:

- **Investeringer i maskinvare og programvare**
PC, skanner, etterbehandling med OCR og produksjonsprogramvare, mange ulike varianter med ulik pris og brukerterskel
- **Betaling av vederlag ved lydproduksjon**
All lydbokproduksjon har en kostnad som skal betales til LINO
- **Personell til tilrettelegging og opplæring**
Dersom man skal tilby å tilrettelegge etter § 17 og/ eller § 17a i åndsverkloven må man sette av tid og personell til å utføre arbeidet. Tilretteleggingsarbeidet kan være krevende, men her reduseres tidsbruken med økende kompetanse. Opplæring i bruk av programvare, samt kontakt med studenttjenesten ved NLB for bestillinger og vurderinger av bøker er også tidkrevende. Samlet sett må hver utdanningsinstitusjon

gjøre en vurdering av satsningsgrad: Hva vil vi egentlig tilby våre studenter?

Prosjektet vil i løpet av prøveperioden finne ut av reelle kostnader, og bidra til lærestedene i en oppstarts og implementeringsfase.

Tilretteleggingsarbeidet forutsetter også en viss grad av teknisk kompetanse, selv om en del av programmene er relativt enkle i bruk. Her vil Nasjonal pådriver kunne bistå med opplæring. Dersom det virker for omfattende eller krevende å fremstille eksemplarer på egen hånd er det helt klart enklere å gå for en løsning hvor studentene delvis klarer seg selv, og hvor lærestedet bistår med bestillinger av bøker (ekstern produksjon).

6 Lov om opphavsrett med forskrifter

Lov om opphavrett (åndsverkloven) regulerer tilrettelegging av studielitteratur. Dette omfatter hvem som har lov til å tilrettelegge, for hvem tilretteleggingen kan skje og hvilken tilrettelegging som er tillatt.

Paragrafene som i særlig grad er relevante for lærestedenes muligheter for tilrettelegging av studielitteratur er §§12, 17 og 17a. Under følger disse paragrafene i åndsverkloven, sammen med en utdyping av konsekvensene av disse for fremstilling av tilrettelagt studielitteratur.

§12

”Når det ikke skjer i ervervsøyemed, kan enkelte eksemplarer av et offentliggjort verk fremstilles til privat bruk. [...]”

- Paragrafen hjemler studentenes rett til å kopiere og tilrettelegge sin egen bok til eget bruk.
- Denne retten er ikke kun forbeholdt personer med funksjonsnedsettelse, men gjelder alle.
- Studenten må selv utføre tilretteleggingen.
- Det er en forutsetning at det fremstilte eksemplaret kun er til eget bruk og at det ikke skal gjøres tilgjengelig for andre, verken ved lagring eller lån.

Prosjektet har brukt mye tid på å se på hva som faller inn under ”eksemplarfremstilling til privat bruk”. Har lærestedet anledning til å legge til rette for studentenes egenproduksjon? Vil det medføre krav om vederlag dersom studentene gis anledning til å fremstille egne lydbøker på skolens utstyr? Er dette en hjelp til tilrettelegging ved bruk av lyd som må hjemles i § 17a?

Etter drøftelser med KKD har vi kommet frem til følgende:

- Det skal i utgangspunktet ikke være noe hinder for å legge til rette for studenter som på grunn av nedsatt funksjonsevne ikke kan tilegne seg et verk på vanlig måte. Dersom studenten selv klarer å fremstille eksemplaret faller dette inn under § 12,

dersom studenten må ha hjelp til tilretteleggingen faller det inn under § 17 (se nedenfor). Dersom tilretteleggingen foretatt med fremmed hjelp medfører tilførsel av lyd faller det inn under § 17a (se nedenfor).

- Å legge til rette for egenproduksjon medfører ikke krav om vederlag. Vi gjør likevel oppmerksom på at tilretteleggingen må rettes mot målgruppen, og at utdanningsinstitusjonen gjør studentene oppmerksom på at filene som produseres ikke kan videreformidles til andre.
- I forhold til eksemplarframstilling av pensumlitteratur lånt på studiebibliotek bør det vises ekstra varsomhet når det gjelder eksemplarframstilling til privat bruk. Studiebibliotekene kan ikke legge opp til at alle kan kopiere pensum, og det blir derfor ekstra viktig å ha systemer som avgrensner slik eksemplarframstilling til målgruppen, som har et helt klart behov enn studentene generelt.⁸

I praksis ser vi at mange utdanningsinstitusjonene gir i dag studentene tilgang til en skanner (på lik linje med en kopimaskin), og flere studiebibliotek har også talesyntese tilgjengelig på sine publikumsmaskiner. Det vil være rimelig å anta at studentene lett kan drive eksemplarframstilling til eget bruk, og avgrensning til målgruppa kan kanskje være vanskelig. Noen utdanningsinstitusjoner er i ferd med å bygge opp små ”tekst/tale-laboratorier” som lettere kan avgrenses til målgruppen. Flere løsninger er mulig.

§17

”Av utgitt litterært eller vitenskapelig verk eller musikkverk kan det i annen form enn lydopptak fremstilles eksemplar bestemt til bruk for blinde, svaksynte og andre som på grunn av funksjonshemning ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte. [...]”

⁸ I praksis ser vi for oss at kopiering av lånte pensumbøker ikke er særlig aktuelt. Kvaliteten på skanningen når man skanner en bok uten bruk av arkmater vil medføre så mye etterarbeid at det ikke vil være en hensiktsmessig løsning. Erfaringer så langt i prosjektet viser at studenter gjerne skanner inn sitt eget eksemplar ved å kutte bort ryggen i boka og bruke arkmater. Hva studenten gjør med et kjøpt eksemplar må være opp til studenten selv.

- §17 hjemler rett til eksemplarfremstilling på vegne av studenter som kan dokumentere⁹ en funksjonsnedsettelse som gjør at man ikke kan tilegne seg et litterært verk på vanlig måte. § 17 hjemler ikke lydbokproduksjon, enhver hjelp til å legge til
- Paragrafen forutsetter at eksemplaret må tilrettelegges spesielt med tanke på å skulle leses ved hjelp av spesielle tekniske hjelpemidler. Kun fremstilling av et elektronisk eksemplar, for eksempel ved å skanne uten ytterligere tilrettelegging er ikke tillatt.
- Ved eksemplarfremstilling på denne måten er det ikke nødvendig å innhente tillatelse til tilrettelegging av eksemplaret, og det skal ikke betales vederlag.
- Det er ikke tillatt å selge fremstilte eksemplarer, men den som fremstiller kan kreve at mottaker dekker kostnader ved produksjon.
- Det er en forutsetning at eksemplaret som fremstilles gis til eie for mottakeren. Det er ikke tillatt å lagre det fremstilte eksemplaret for gjenbruk eller kopiere det til flere mottakere

Hvor mye tilrettelegging må gjøres for at eksemplarfremstillingen skal falle inn under § 17? Ot.prp.nr. 46 (204-2005) gir klar avgrensning på hva som er nok tilrettelegging. Her heter det at eksemplarfremstillingen må *”(...) innebære en særskilt tilrettelegging som skiller seg fra den tilegnelsesmåte en på ordinært vis i dag har tilgang til. Dette betyr at produsenten for å kunne anvende hjemmelen må gjøre en tilrettelegging ut over alene å overføre fra analogt til digitalt format, for eksempel ved å legge inn særlige tekniske løsninger”*.¹⁰ Det å lage en DTB med navigasjonselementer er helt klart et eksempel på en slik teknisk løsning. Studentene kan ta i bruk denne DTB ved hjelp av leseprogrammer med innebygd talesyntese.

⁹ Dokumentasjonen må innebære en diagnose, og gjennomført av riktig faginstans, for eksempel ved legeattest eller logopedrapport.

¹⁰ Ot.prp.nr. 46 (2004-2005): Om lov om endringer i åndsverkloven m.m., s. 90

§ 17a

”Kongen kan bestemme at nærmere angitt organisasjon og bibliotek for vederlagsfri bruk for funksjonshemmede skal ha rett til på nærmere fastsatte vilkår å fremstille eksemplarer av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og offentliggjort fotografisk verk gjengis på opptaket. Opphavsmannen har krav på vederlag som utredes av staten. Bestemmelsen gjelder ikke for ervervsmessig bruk.”

- § 17a hjemler eksemplarfremstilling og lydbokproduksjon for studenter som kan dokumentere en funksjonsnedsettelse som gjør at man ikke kan tilegne seg et litterært verk på vanlig måte.
- Den som har rett til å fremstille eksemplarer etter denne paragrafen er arkiv og biblioteker som drives av det offentlige, deriblant biblioteker under høyskoler og universitet. I tillegg kan det gjelde andre enheter som er oppnevnt av eller har innhentet særskilt tillatelse fra KKD.
- Ved produksjon etter denne paragrafen må det innhentes tillatelse og betales vederlag i henhold til ”Avtale om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av § 17a i lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven)”. Vederlaget er uavhengig av hvor mange kopier det lages av verket.
- Verk som tilrettelegges etter § 17a kan inngå i en bokbase (bibliotek) og kopieres eller lånes ut til flere. Eksemplarene gis kun til lån og den som fremstiller kan ikke kreve noen form for økonomisk kompensasjon fra mottaker.
- Ved lånetidens opphør skal eksemplaret enten leveres tilbake eller destrueres i henhold til ”Avtale om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av § 17a i lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven)”.
- Dersom det finnes et kommersielt tilgjengelig eksemplar av verket (lydbok), er det ikke tillatt å tilrettelegge verket spesielt etter denne paragrafen.

6.1 Forskrift til Åndsverkloven

§ 1-1. Hvem reglene gjelder for

”Arkiv under arkivverket, kommunale og fylkeskommunale arkiv, bibliotek under universiteter og høyskoler og andre vitenskapelige og faglige bibliotek som drives av det offentlige, fylkesbibliotekene og folkebibliotekene samt offentlige museer og museer som mottar offentlige tilskudd kan til ikke-erhvervsmessig bruk i sin virksomhet fremstille eksemplar av åndsverk, når det skjer i samsvar med formål som angitt i bestemmelsene i § 1-2 til § 1-3 samt § 1-5 til § 1-9. For museer gjelder reglene så langt de passer. Med universiteter og høyskoler forstås alle institusjoner som omfattes av lov 1. april 2005 nr. 15 om universiteter og høyskoler § 1-2.

Undervisnings- og forskningsinstitusjoner er omfattet av § 1-4 om eksemplarfremstilling for forskningsformål.

Kultur- og kirkedepartementet kan bestemme at også andre nærmere angitte arkiv, bibliotek og museer skal være omfattet av kapitlet her.”

- Paragrafen slår fast at universitets- og høyskolebibliotek har lov til å fremstille eksemplarer etter nærmere retningslinjer¹¹.
- Andre institusjoner enn de nevnt i denne paragrafen kan også få rett til å fremstille eksemplarer etter tillatelse fra Kultur- og kirkedepartementet.

§ 1-11. Eksemplarfremstilling til bruk for funksjonshemmede

”For vederlagsfri bruk av syns- og lesehemmede, hørsels- og talehemmede, personer med nedsatt førlighet og andre som på grunn av funksjonshemming ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte, kan institusjon som nevnt i § 1-1 første ledd og nærmere angitt organisasjon som Kultur- og kirkedepartementet bestemmer, fremstille eksemplar, også i andre format enn

¹¹ Etter konsultasjon med KKD har vi kommet frem til at utdanningsinstitusjonenes egenproduksjon bør avklares med NLB slik at det ikke blir gjort dobbeltarbeid på bekostning av det mandatet NLB har til å drive eksemplarfremstilling og distribusjon. Etersom NLB er en part i dette prosjektet vil dette neppe by på problemer.

originaleksemplaret, av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og fotografisk verk gjengis på opptaket.

Eksemplar etter første ledd kan distribueres til bruker via datanettverk i en vanlig låneperiode. Institusjonen eller organisasjonen som distribuerer eksemplaret er ansvarlig for at eksemplaret blir distribuert til riktig bruker samt at eksemplaret tilbakeføres, slettes eller tilintetgjøres når låneperioden er over. Adgangen til opptak etter første ledd gjelder ikke for verk hvor opptak av tilsvarende egnethet kan skaffes fra vanlig utsalgssted. Opptak kan bare danne grunnlag for ytterligere eksemplarfremstilling for disse formål.

Opphavsmannen har krav på vederlag som utredes av staten. Denne paragraf gjelder ikke ervervsmessig bruk. ”

- Paragrafen definerer at eksemplarfremstilling med lyd som nærmere beskrevet er forbeholdt de institusjonene som nevnt i § 1-1.
- Paragrafen hjemler også at fremstilte eksemplarer kan distribueres via nettverk, og at det ikke er nødvendig med fysiske eksemplarer av verket.
- Produsenten (UH-bibliotekene) plikter å ha et system for å kontrollere at låneren har en dokumentert funksjonsnedsettelse som medfører at han ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte. Utlåner må også ha et lånesystem for tilbakelevering, sletting eller lignende ved lånetidens utløp. Måten dette skal foregå på er ytterligere presisert i ”Avtale om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av § 17a i Lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven)”
- Den som fremstiller eksemplaret er ansvarlig for utbetaling av vederlag til opphavsmannen. Hvordan vederlaget regnes ut er nærmere beskrevet i ”Avtale om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av § 17a i Lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven)”.

7 Vederlagsberegning

§ 17 a i Lov om opphavsrett (åndsværkloven) kalles gjerne lydbokparagrafen. Paragrafen hjemler produksjon av lydbøker for personer med nedsatt funksjonsevne som ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte. Åndsværkloven ble behandlet i kapittel 6, men det som er viktig her er at all lydbokproduksjon som gjøres etter § 17 a medfører beregning av vederlag.

Vederlagsberegninger følger avtale som er inngått mellom staten på den ene siden og Den Norske Forfatterforening, Norsk Oversetterforening, Norske Dramatikers Forbund, Norske Barne- og ungdomsbokforfattere, Norsk kritikerlag, De norske Forleggerforening og Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening på den andre. En reforhandling av avtalen ble ferdig sommeren 2008. Avtalen kan også leses i sin helhet på www.regjeringen.no.¹²

Vi anbefaler alle om å lese nøye gjennom avtaleteksten. Kort summert så medfører avtalen følgende:

- All lydbokproduksjon, dvs. om tilrettelegger legger til lyd, skal varsles og rapporteres inn til forvaltningsorganisasjonen LINO.¹³ Dette gjelder også om man lager lydbok hvor forfatteren ikke er norsk.
- Vederlag for fremstilling av lydbøker beregnes ut fra den enkelte lydboks lengde, forstått som innlest tid i minutter.
- Vederlaget beregnes per tittel, uavhengig av antall eksemplar som fremstilles
- Satsen for studielitteratur er i satsen fastsatt til kr. 1,52 per minutt.
- For studielitteratur for høyere utdanning og læremidler for bruk i grunnopplæringen er det i satsen tatt høyde for at den enkelte lydbokproduksjon inneholder en andel egenprodusert materiale som det ikke skal betales vederlag for. Det egenproduserte materialet er beregnet til 10 % for studielitteratur

¹² <http://www.regjeringen.no/upload/KKD/Medier/Lydbokavtalen260608.PDF>

¹³ Etter drøftinger med KKD har vi kommet frem til at dette ikke gjelder studentenes egenproduksjon, selv om dette gjøres på utdanningsinstitusjonens utstyr. Se for øvrig kapittel 6 og vedlegg 4.

- En bok på 600 innleste minutter vil med dette koste $600 * 1,52 * 0,9 = 820,80$ kroner.
- Vederlaget beregnes per tittel, uavhengig av antall eksemplar som fremstilles. Dette betyr at flere studenter kan låne samme tittel uten at det koster ekstra, men alle lånere av samme eksemplar skal registreres og følge utlånsregler. Avtalen definerer klart ansvaret som utlåner har i denne forbindelse, og blant annet skal organisasjon og bibliotek som fremstiller eksemplar i henhold til åndsverkloven § 17a og denne avtalen, skal føre register over eksemplar som blir fremstilt.
- Vederlag beregnes en gang i året, etterskuddsvis, ved å rapportere til LINO om titler og totalt innspilte minutter. LINO sender så faktura til produsenten.
- Dersom man gjør separatavtaler med lokale forlag om lydbokproduksjon så kan det være mulig å se bort fra avtalen. Vi vil oppfordre lærestedene til å arbeide for slike separatavtaler med for eksempel lokale kompendieprodusenter og andre. Vær også oppmerksom på at det ikke skal beregnes vederlag i de tilfellene hvor studenten selv påfører lyd.
- Vederlag skal også beregnes ved bestilling som ”Ekstern produksjon”, og ved bruk av PipeOnline. I begge tilfeller er sluttproduktet en ferdig lydbok klar til avspilling på egnet medium.

Nasjonal pådriver vil i samarbeid med NLB arbeide for å finne en modell for hvordan vederlaget deles dersom det er flere brukere av det samme verket. Det må ikke bli slik at noen lar være å produsere og ”venter på gjerdet” for at andre skal lage lydboken og bli alene ansvarlig for vederlaget. Prøveperioden vil forhåpentlig vise reelle kostnader når det gjelder vederlag.

8 Anbefalt teknologi og fremgangsmåte

Prosjektet har testet ut en god del programvare for å finne frem til produksjonsløsninger som passer for utdanningsinstitusjonene. Både når det gjelder bruk av PipeOnline og ulike lokale metoder for eksemplarframstilling vil det være ulike veier til målet (som er å ende opp i lydformat). Studentene vil ha ulike preferanser for hva de foretrekker, noen vil ha navigerbare lydbøker, mens andre vil ha en elektronisk tekst som kan få lest opp ved hjelp av egen talesyntese.

Som vi så i kapittel 8 er det klare begrensninger i hva utdanningsinstitusjonen *som tilrettelegger* kan tilby sine studenter (bare det som faller inn under § 17 og § 17a i åndsverkloven) samt hva som faller inn under studentenes egenproduksjon (som hjemles i § 12 i åndsverkloven – eksemplarframstilling til eget bruk).

8.1 Hvordan komme frem til lydformatet?

Hvordan skal man som student eller tilrettelegger komme frem til lydformatet? Som vi har sett i kapittel 5 så har vi i prosjektet lagt vekt på bruk av DTBook-standarden, eller en Daisy fulltekst med navigasjonsmuligheter. Det finnes samtidig flere metoder, under følger en kort oppsummering på de metodene vi har sett på:

1. Produksjon av en DTBook/ Daisy med lyd

Både student og tilrettelegger kan gjøre dette, og ulike programmer kan benyttes.

Oversikt over funksjonaliteten i hvert program finnes i vedlegg 1. En kort beskrivelse av funksjonaliteten i de programmene vi vil anbefale å bruke følger under:

- Daisy Pipeline

Gratisprogram hvor man manuelt lager en DTBook ut fra MS Word. Enkelt å bruke så lenge grunnlagsfilen er god og av rett format (for eksempel RTF).

Arbeidsinnsatsen ligger i å gå fra skannet fil eller elektronisk grunnlagsfil til en fil som kan benyttes i programmet. Tekniske spesifikasjoner finnes i vedlegg 1.

- EasyConverter
Relativt kostbart ”plug-and-play”-program som lager DAISY lydbok med navigasjonsmuligheter. Programmet er helautomatisk, man mater en fil inn og får en ferdig lydbok ut. Kvaliteten på det ferdige produktet avhenger av kvaliteten på den filen du mater inn. Det er mulighet til å gjøre endringer i markup underveis. Svært lav brukerterskel om man ikke ønsker å gjøre mye tilrettelegging. Enkelt grafisk grensesnitt. Tekniske spesifikasjoner finnes i vedlegg 1.

2. Produksjon av en DTBook uten lyd

En DTBook uten lyd er et godt eksempel på en tilrettelegging etter kapittel 17 i åndsverkloven. Programmet som er best egnet er gratisprogrammet Daisy Pipeline. Arbeidsinnsatsen ligger igjen i å få til en grunnlagsfil som lar seg overføre til en DTBook uten lyd. Både tilrettelegger og student kan foreta denne operasjonen, men for å nyttegjøre seg produktet bør studenten ha tilgang til talesyntese, desktopversjon av Daisy Pipeline (for å lage en DTBook med lyd) eller en avspiller med innebygd talesyntese.

3. Bruk av håndholdt leser med innebygd talesyntese

En håndholdt avspiller med innebygd talesyntese kan lese opp tekstdokumenter, for eksempel fra formatet ”.txt”. En slik fil kan lages med bruk av skanner og etterbehandler med OCR. Dette må i så fall studentene gjøre selv, fordi det ikke innebærer nok tilrettelegging til å falle inn under § 17 i åndsverkloven, og siden man ikke legger på lyd så faller det heller ikke inn under § 17a i samme lov. Enkelte håndholdte avspillere kan også lese DAISY-bøker.

4. ”Les-opp-teksten”

Studenter kan ved hjelp av egen talesyntese eller ved bruk av programmer med ”les-høyt”-funksjonalitet lese opp tekst fra elektroniske dokumenter. Dokumentene kan være i ulike formater, som for eksempel MS Word, tekstindeksert PDF, html, ren tekst med mange flere. Siden det her er snakk om skanning, OCR-behandling og bruk av leseverktøy faller det igjen ikke inn under § 17 eller § 17a i åndsverkloven. Studentene må igjen klare seg selv med å bearbeide trykt tekst til et elektronisk dokument.

Alternativt bør en elektronisk grunnlagsfil fremskaffes på annet vis (for eksempel fra forlag, egenprodusert materiell etc). Vær oppmerksom på at bildefiler (for eksempel PDF som ikke er tekstindeksert) og materiell med DRM-beskyttelse (for eksempel innhold i enkelte biblioteksdata-baser) må behandles før de kan leses på denne måten.

8.2 Utstyr og programvare

Felles for ”PipeOnline” og ”Lokal produksjon” er bruk av teknologi for å bearbeide trykt tekst eller et elektronisk format til noe som kan nyttegjøres via lyd. Student og/eller tilrettelegger kan stå for denne bearbeidingen. For lærestedet betyr det at student/tilrettelegger må ha tilgang til grunnleggende utstyr:

- **Skanner**

Tilgang til en god dokument-skanner (med ark-mater) og i tillegg en planskanner (plateskanner) for dokumenter som ikke kan sendes gjennom ark-materen. De fleste studiebibliotek gir i dag tilgang til multimaskiner med skannefunksjon. Dersom bruken skal skjermes for allmennheten (kun tilbys de som har en dokumentert funksjonsnedsettelse) så er en dokument-skanner nødvendig.

- **Etterbehandling og OCR**

Studentene bør ha tilgang til et etterbehandlingsprogram med OCR. Her finnes ulike alternativ, og i vedlegget så beskrives både enkle og avanserte løsninger. Den mest avanserte løsningen er PixEdit, mens det etterbehandlingsprogrammet som har lavest brukerterskel er Abbyy FineReader. FineReader gir den beste OCR-behandlingen, men lar deg ikke rette opp så mye i et dokument av dårlig kvalitet. Studentene bør ha tilgang til FineReader, men skal man arbeide som tilrettelegger mener vi PixEdit er nødvendig.

- **Talesyntese**

Studentene bør ha tilgang til talesyntese, først og fremst på norsk og engelsk (men også på andre aktuelle språk som ofte benyttes som kilde). Talesyntese bør være tilknyttet søkefunksjoner på et studiebibliotek. Studenten kan bruke talesyntesen på innskannet materiell som en ren lesefunksjon. Talesyntesen kan også brukes i

kombinasjon med programmer som produserer DAISY eller annen lydbokfunksjonalitet (se under).

Vær spesielt oppmerksom på hvilke regler som gjelder for bruk av talesyntese. Dette er leverandørens regler for hva den enkelte talesyntesen kan brukes til. Det går et viktig skille mellom personlige lisenser¹⁴ og lisenser til produksjon. Nasjonal pådriver er i dialog med leverandører av talesyntese for tilbud både på personlige lisenser og på produksjonslisenser, og vil dessuten avklare grensegangen mellom disse.

- **Program for produksjon av DAISY eller annen lydbokfunksjonalitet**

Prosjektet har testet ulike programvare for selve produksjonen av en DTB/ DAISY.

Programmene har ulike brukerterskel, ulike pris og ulike egenskaper. Vi har i prosjektet testet mange ulike programmer som har forskjellige fordeler og ulemper (se vedlegg 1 for beskrivelse og vurderinger av disse). Vi har imidlertid landet på at man kommer svært langt med gratisprogrammet Daisy Pipeline (desktopversjon med lik funksjonalitet som PipeOnline), og om man ønsker et minimum av arbeid så bør EasyConverter vurderes. Begge programmene lager DTBook/ Daisy 2.0.2.

8.3 Enkle og avanserte løsninger: En kort oversikt

Vi har erfart at det er behov både for enkle løsninger som kan hjelpe mange studenter, og at disse også bør ha såpass lav terskel at de kan brukes av studentene selv med et minimum av opplæring. I tillegg er det behov for mer avanserte løsninger som gir et bedre resultat, men som også krever noe mer innsats.

Den lokale tilretteleggingen kan ha ulike kvalitet ("kvalitet etter innsats"), mens det vil være større krav til kvalitet på det som sendes via PipeOnline. Når det gjelder den eksterne produksjonen slipper man å tenke på dette da alt ivaretas av andre.

Vi har i prosjektet testet mange ulike programmer, og er klar over at noen vil ha andre preferanser i forhold til hva vi i prosjektet har kommet frem til. Vurderinger av de

¹⁴ Personlige lisenser kan også omfatte lisenser til bruk på bibliotek, men da kun til eget bruk av enkeltpersoner.

programmene vi har valgt å teste finnes i vedlegg 1. Vi har likevel kommet frem til to løsninger, en enkel og en litt mer avansert løsning:

1. Enkel løsning

For studentenes egenproduksjon og enkel tilrettelegging anbefaler vi følgende løsning:

- **Hardware:**

PC, skanner.

Skanner bør ha arkmater, men også ha mulighet til skanning av en enkelt side.

Dokumentskanner + planskanner (eventuelt multimaskin) er nødvendig. Skanner bør kunne kobles direkte til PC med etterbehandlingsprogram, alternativt må det være mulig å sende dokumentet direkte som e-post fra multimaskin.

- **Programvare:**

Abby FineReader: Lav brukerterskel og god OCR, samt mulighet til å eksportere til mange ulike format. Programmet leser også mange elektroniske filformat.

Adobe Acrobat: For behandling av PDF-filer.

Talesyntese etter eget ønske (mange leverandører)

Dolphin EasyConverter: For plug-and-play (lavterskel).

Daisy Pipeline i desktopversjon bør også vurderes da programmet er relativt enkelt i bruk.

Løsningen kan gjøres tilgjengelig via studiebibliotek eller et egnet avstengt rom. Husk igjen at det bør markedsføres og gjøres tilgjengelig kun for målgruppen.

Løsningen vil fungere godt dersom kildematerialet er enkelt (begrenset layout, mye tekst), eller dersom formålet er lyd gjennom bruk av leseverktøy.

2. Mer avansert løsning

Dersom formålet er å lage en DTBook/ Daisy (lokalt eller via PipeOnline) er det behov for litt mer avansert verktøy. Igjen vil det være en kombinasjon av kvalitet på kilden og behovet hos studenten som avgjør om man skal bruke tid på tilrettelegging. For hele bøker bør uansett ekstern produksjon vurderes.

For lokal produksjon og/ eller PipeOnline så har vi kommet frem til følgende utstyrsbehov

- **Hardware:**

PC og skanner

- **Programvare:**

PixEdit: For etterbehandling av skannet materiell

Abbyy FineReader: Ekstra OCR-behandling

Adobe Acrobat

Talesyntese

Daisy Pipeline: For produksjon av DTBook med og uten lyd

PixEdit gir muligheter til å bearbeide det skannede materialet på en unik måte, for å få best mulig kvalitet på OCR-behandlingen. Bruk av PixEdit og Daisy Pipeline krever noe opplæring.

8.4 Praktisk fremgangsmåte

Erfaringene så langt har vist noen klare utfordringer. Først og fremst har dette vært knyttet til valg av fremgangsmåte for å komme frem til en fil som kan leses ved hjelp av leseverktøy, eller som kan fremstilles ved hjelp av et produksjonsverktøy. Valg av fremgangsmåte avhenger som tidligere nevnt av flere faktorer (se kapittel 5.4):

- Kilden (kvalitet og type)
- Studentenes behov og kompetanse
- Lærestedets ressurser og kompetanse
- Om fremstillingen er aktuell for en eller flere personer

Når det den praktiske fremgangsmåten for den lokale produksjonen, så er det først og fremst kildens beskaffenhet som skaper valgmuligheter og utfordringer (se kapittel 5.4). Her følger seks praktiske eksempler for hvordan utdanningsinstitusjonen kan tilrettelegge:

8.4.1 Bok

Er hele boken aktuell?

Dersom hele boken er aktuell bør ekstern produksjon vurderes. Dersom fremstillingen helt klart kun er til en person velges PipeOnline eller lokal produksjon.

Er boken produsert fra før?

Sjekk ”Samsøk”-sidene til NLB. Finner du boken hos TPB må du ta kontakt med NLB sin studenttjeneste. Studiekonsulentene vil hjelpe deg videre. Studenten låner boken via studenttjenesten, men må da være registrert som låner. Finnes boken i NLB sine samlinger kan boken bestilles av student som er registrert som låner hos NLB.

Vurder om boken er egnet for tilrettelegging

Bøker med mye tabeller, layout, figurer, formler egner seg dårlig for lydbokproduksjon. Dersom dette er tilfelle vil boken best egne seg for at studenter selv skanner, etterbehandler og bruker tilgjengelig leseverktøy. Det er likevel mulig å gjøre en tilrettelegging, for eksempel ved hjelp av skanning, ocr-behandling og tilføring av navigasjonselementer i en pdf-fil.

Hvis boken er egnet for tilrettelegging

Pipeonline:

- Kutt og skann boken (NB, skanner du ved hjelp av multimaskin i nettverk må du sannsynligvis gå veien om Adobe Acrobat, da mange multimaskiner har PDF som standardformat)
- Bruk PixEdit og Abbyy FineReader til å lage en RTF
- Utfør markup på RTF (direkte i word eller ved hjelp av Daisy Translator)
- Bruk PipeOnline til å gjøre om RTF til ferdig Daisy

Se dokumentasjon om bruk av programmer i vedlegg 1 og vedlegg 10-12.

Lokal produksjon:

- Fremgangsmåte som over

- Bruk desktopversjonen ”Daisy Pipeline” i stedet for PipeOnline
- Dersom du lager en ferdig lydbok for en student må du huske å registrere produksjonen og låne den ut etter gjeldende regelverk (inkludert beregning av vederlag).

8.4.2 Kompendium

Det første du må gjøre er å vurdere kompendiet. Mange kompendier er av dårlig kvalitet, og kompendier med dårlig trykkekvalitet, understrekinger, forskjellige formater, kopiskygge med mer egner seg ikke for tilrettelegging. Vurder følgende:

- Kan man få kompendiet digitalt rett fra forlaget?
- Er kompendiet egnet for tilrettelegging?
- Kommer flere studenter til å trenge det?
 - Hvis ja, sentral produksjon via Daisy pipeline online
- Hvis kun en student trenger det
 - Utfør prosedyre ’Lokal Produksjon

Dersom kompendiet er egnet for produksjon så velges produksjonsmodell som under ”bok”.

8.4.3 Kapittel i bok/ mindre deler av bok

Kapitler eller mindre deler av bøker egner seg dårlig for produksjon via PipeOnline. Bruk samme fremgangsmåte som under bok (lokal produksjon)

8.4.4 Artikkel

Sannsynligvis er en artikkel såpass spesifikk (artikler brukes i større grad senere i studiene når man begynner å spesialisere seg) at det ikke er flere studenter som trenger den. Lokal produksjon er dermed passende. Bruk samme fremgangsmåte som under bok (lokal produksjon)

8.4.5 Papirdokumenter av ulike sjanger og kvalitet

Dette er en samlebetegnelse for alle typer tekster. Det første man må gjøre er å vurdere kilden:

Kilden har mye layout/ forskjellige formater/ forskjellig språk

Dersom kilden er veldig variert og eller har mye layout er den lite egnet for å tilrettelegges som lydbok. Med mye layout mener vi at det i en bok eller et kompendium er stor grad av variert utforming med hensyn til topp- og bunntekst, sidetall, bruk av tekstbokser, margtekst, marginrykk og lignende. Kilden er lite egnet til å tilrettelegges som lydbok, men studentene kan skanne, ocr-behandle og benytte leseverktøy. Er det en bok bør det undersøkes om den fyller kriteriene for ekstern produksjon

Kilden er realfag/matematikk med vekt på formler og figurer

Realfag og matematikk gir utfordringer fordi det er mer krevende å gjøre markup på matematiske formler. Det er absolutt mulig med markupspråk som MathML (Math Markup Language), men det gir problemer under generering av talesyntese fordi det ikke finnes en definert måte å lese en formel på. Som oftest må disse typen bøker brukes ekstra ressurser på og leses inn manuelt.

Det kan være mulig å bestille en realfags/ matematikkbok via ekstern produksjon. Ta kontakt med studiekonsulentene ved NLB for å høre hva som er mulig.

Kilden er en bok som ikke kan kuttes i ryggen

Bøker som ikke kan kuttes i ryggen skaper problemer fordi man ikke kan kjøre dem gjennom en dokumentskanner med mater. Hvis man skal skanne disse, må de skannes manuelt side for side på en plateskanner. Dette er arbeidskrevende og bør overlates til studentene.

Originalen har dårlig kvalitet

Enkelte kompendier har dårlig kvalitet der hvor materialet har blitt kopiert fra en annen kilde. Hvis det ikke er mulig å få tak i originalmaterialet må man gjøre det beste ut av det man har. Bruk PixEdit for å gjøre tekst mest mulig synlig og fjerne uønskede elementer. Hvis det er tekst som ligger i kopieringsskygge eller har blitt overstreket av markeringstusj er dette veldig vanskelig å korrigere for å sikre bra OCR-behandling.

Hvis det ikke er mulig å få tak i originalteksten må man gjøre mye manuelt arbeid som å skrive inn teksten selv. Materiellet egner seg derfor dårlig for tilrettelegging.

8.4.6 Elektroniske formater

Felles for alle elektroniske formater som skal gjøres tilgjengelig, er at de må tilpasses brukerens behov. Vurder hvordan tabeller og illustrasjoner skal merkes. En del vil ha behov for navigasjon i teksten og markup av må derfor utføres.

Hvordan studenten ønsker å nyttegjøre seg eksemplaret er med å bestemme om det er institusjonen (tilrettelegger) eller studenten selv som skal foreta eksemplarframstillingen (det er ikke bare å videresende et elektronisk dokument til annen part). Dersom det er en tilrettelegging må igjen spesielle kriterier følges (jfr kapittel 5 og kapittel 7).

PDF

- Tekstindeksert PDF kan leses ved hjelp av leseverktøy. Marker tekst og bruk egnet leseprogram.
- Dersom PDF ikke er tekstindeksert må den OCR-behandles, bruk FineReader
- Dersom det skal lages en DTBook med eller uten lyd må du lagre som RTF, og utfør eventuell markup

En viktig begrensning som finnes i mye elektronisk materiell (for eksempel PDF) er såkalt DRM-beskyttelse¹⁵. Dersom det finnes slik beskyttelse vil det ikke la seg gjøre å få lest opp mer enn en liten del av dokumentet (resten vil være utilgjengelig på grunn av DRM-beskyttelsen). Teksten er likevel synlig for alle som ser.

Student eller tilrettelegger kan bruke Abbyy FineReader til å lage en ny PDF, evt bearbeide dokumentet til en RTF for produksjon via DaisyPipeline/ PipeOnline. Vær spesielt varsom i forhold til rettigheter, slik at det kun er målgruppen som får anledning til å motta et slikt tilrettelagt eksemplar.

¹⁵ Slik beskyttelse er ofte å se i biblioteksdata-baser og liknende, der det tilbys elektroniske versjoner (dessverre mest for seende). Bruken av databasene er regulert av konsortieavtaler, og disse bør i størst mulig grad påvirkes.

Andre bildeformater

- Må OCR-behandles og forberedes tilsvarende

DOC (wordfil)

- Kan behandles av EasyProducer, Daisy Translator (Save as DAISY), OpenBook, Daisy Pipeline. Eventuell markup må gjøres manuelt.

RTF

- Kan behandles av Daisy Pipeline om til DTBook
- Eventuell markup må gjøres manuelt

TXT

- Bør konverteres over til enten RTF eller DOC, slik at det er mulighet for å gjøre markup

DTBook

- Kan behandles av Daisy Pipeline til å bli DTBook med lyd
- Kan også leses av enkelte spillere, som for eksempel Victor Stream

Kilder og vedlegg

Vedlegg til prosjektrapporten:

1. Test og dokumentasjon av programvare
2. Brev fra Nasjonal pådriver til KKD om tolkning av åndsverkloven med forskrifter
3. Samarbeidsavtale mellom NLB og læresteder som skal ta i bruk PipeOnline eller bestille bøker via "Ekstern produksjon"
4. Håndbok i Markup: Retningslinjer for enkel DTBook-produksjon med MS Word
5. Brukermanualer for aktuell programvare

Kilder fra internett:

1. Lov om opphavsrett med forskrifter kan lastes ned via Lovdata:

Lovteksten: <http://lovdata.no/all/nl-19610512-002.html>

Forskriften: <http://lovdata.no/for/sf/kk/kk-20011221-1563.html>

Vi antar at leseren kan laste ned disse selv, de er i et tilgjengelig html-format. Angående åndsverkloven så er det paragrafene 12, 17 og 17a som er omtalt i denne rapporten. Vi anbefaler likevel å lese gjennom hele loven.

Når det gjelder forskriften så er det kapittel 1, og paragrafene 1-1 og 1-11 som er mest interessante i vår sammenheng.

2. "AVTALE om eksemplarfremstilling for funksjonshemmede i medhold av 17a i lov om opphavsrett til åndsverk m.v. (åndsverkloven):

Avtalen regulerer den produksjonen som gjøres på vegne av student, og hvor det legges på lyd. Avtalen gir i tillegg god oversikt over temaet vederlagsberegning. Beklageligvis er denne en PDF, men avtalens hovedpunkter er gjengitt i kapittel 7. For avtaleteksten se: <http://www.regjeringen.no/upload/KKD/Medier/Lydbokavtalen260608.PDF>

3. Aktuelle NLB-sider:

- Studenttjenesten: www.nlb.no/studenttjenesten
- Bestillingsskjema for ferdig DTBook via NLB (ekstern produksjon):
<http://www.nlb.no/sitepageview.aspx?sitePageID=1243>
- Samsøk: <http://samsok.no/cgi-bin/samsok-lyd>